

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ BİLİM DALI

URARTU DEVLETİ'NDE EKONOMİK YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ

HAZIRLAYAN
Murat KATAR

ELAZIĞ – 2009

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ BİLİM DALI

URARTU DEVLETİ'NDE EKONOMİK YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy
çokluğu ile kabul edilmiştir.

DANIŞMAN

ÜYE

ÜYE

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / /
..... tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

Enstitü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Urartu Devleti'nde Ekonomik Yapı

Murat Katar

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Eski Çağ Bilim Dalı

Sayfa: VII +81

M.Ö. 9. Yüzyılda Van Gölü ve çevresinde kurulan Urartu Devleti 3 asır boyunca Mezopotamya'daki Asur'un en büyük rakibi olmuştur. Asur'u vergiye bağlamayı başarmışlardır.

Urartular da ekonomik faaliyetler devlet eliyle organize edilmiştir

Şehircilik planlaması yapılırken sulama problemi sulama kanalı yapılara çözülmüştür. Bu sayede bağ ve bahçe tarımı gelişmiştir.

Ayrıca bölgenin bakır ve demir gibi madenlerce zengin olması bu yatakların işletilmesini de sağlamıştır. Yine bölgenin hayvancılığa uygun olması hayvancılığı da geliştirmiştir. Bölgelerini su kanalları ile ördükleri gibi madenlerin işlenmesi ile önemli madeni eserlerde oluşturmuşlardır.

Önemli ticaret yollarının kavşağında bulunmaları ticari yönden de gelişmelerini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartular, Ekonomi, Ticaret Yolu, Sulama Kanalı, Demir Çağı

SUMMARY

Master Thesis

Urartu State of Economic Structure

University of Fırat

The Institute of Social Sciences

The Department of History Sciences

Ancient Age of Sciences

Page; VII+81

9th B.C established in and around Lake Van century Urartian state in Mesopotamia during the 3 centuries the greatest opponent was Asur. they had succed in to get tax from asuren

Their economic activities were organized by Urartular state. while urban panning is being done irrigation problem was solved by water channel. In this way agriculture has developed vineyards and orchards.

Also such as copper and iron mines of the region's rich also be made in this bed to be operated by. Even so be suitable for the region's livestock animals also developed. Such as regions with water channels, the processing of important ore minerals has occurred in work.

In the intersection of important trade routes from the improvements made to commercial aspects.

Key Words: Urartiums, Economic, traget ways, waters canal, iron ages

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
SUMMARY	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
I. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI.....	1
I.1.Urartu Devleti’nin Kurulduğu Coğrafya	2
II. GENEL HATLARIYLA URARTU DEVLETİ	4
II.1.Urartu Adının Kökeni	4
BİRİNCİ BÖLÜM	16
I.URARTU DEVLETİ’NİN EKONOMİK YAPI SİYASETİ	16
II. TARIM.....	21
II.1.Tarım	21
II.1.1. Sulama Kanalları	24
II.1.2. Su Şebekesi	27
II.1.2. Bölgenin Su Kaynakları	28
II.1.2.1. Sulama Kanalı	28
II.1.2.1.1. Şamram Sulama Tesisleri.....	30
II.1.2.1.2. Menua Kanalı	31
II.1.2.1.3. Ferhat Sulama Kanalı	31
II.1.3. Barajlar.....	32
II.1.3.1. Süphan Barajı	32
II.1.3.2. Arpayatağı Göleti	32
II.1.3.3. Arç Barajı.....	33
II.1.3.4. Kırmızı Düzlük Barajı.....	33
II.1.3.5. Reşan Barajı	33
II.1.3.6. Sünnet Nebi Barajı	33
II.1.3.7. Gövelek Barajı	33
II.1.3.8. Rusa Barajı	34
II.1.3.9. Memedik Göleti	34

II.1.4.Tarımsal Alanlar.....	35
II.5. Toprak Sistemi	36
II.5.1. Urartu Bahçeleri	36
III. HAYVANCILIK	39
İKİNCİ BÖLÜM.....	42
MADENCİLİK ve TİCARET.....	42
I.MADENCİLİK.....	42
I.1.Maden İşçiliği	49
I.1.1. Demir.....	49
I.1.2. Bakır ve Tunç	51
I.1.3. Gümüş ve Altın.....	53
I.1.4. Miğferler.....	54
I.1.5. Kalkanlar	57
I.1.6. Sadaklar (Okdanlıklar)	57
I.1.7. Kemerler	57
I.1.8. Kazanlar.....	58
I.1.9. Mücevher Sanatı	59
I.1.10. Taş Ocakları.....	60
II. TİCARET	61
II.1.Yol Ağı.....	61
II.2.1. Urartu Yol Ağı	63
II.2.2. Tarihi Yollar.....	65
SONUÇ	67
BİBLİYOGRAFYA	69

ÖNSÖZ

“Urartu Devleti’nde Ekonomik Yapı” adlı çalışmamız daha önce benzeri bulunmayan kendine özgü bir çalışma olmasından dolayı çalışma esnasında birçok konuda güçlüklerle karşılaşmış bulunmaktayım. İlimizin kütüphane olanaklarının yetersiz olmasından dolayı çalışmamın büyük bölümünü Ankara ve İstanbul’da çeşitli kütüphanelerde gerçekleştirmek zorunda kaldım.

Yaptığım kaynak taramalarında Urartu Devleti’nin ekonomisi hakkında çok fazla kaynak-belge bulunmaması ve daha önce bu alanda çalışılmamış olması benim sıkıntı yaşamama sebep olmuştur ve Urartu Devleti gibi önemli bir devletin yeterince aydınlatılmamış olması beni üzmüştür.

Bende bu çalışmamda Urartu Devleti’nin ekonomik faaliyetlerinin azda olsa aydınlatılmasına ışık tutabilirsem eğer bunun onuru ile Türk Tarihine hizmet edebilmiş olmanın gururunu yaşayacağım. Beni bu çalışmama teşvik eden ve her zaman destekleyen, tecrübelerinden istifade ettiren hocam Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ başta olmak üzere Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma teşekkürü bir borç biliyorum ve saygılarımı sunuyorum.

Murat KATAR

Elazığ-2009

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
Bknz.	: Bakınız
C.	: Cilt
F.Ü.	: Fırat Üniversitesi
km.	: Kilometre
m.	: Metre
mm.	: Milimetre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

I. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI

Doğu Anadolu bölgesi 163 bin kilometre kare yüz ölçümüne sahip ve Türkiye'nin 7 coğrafi bölgesi içerisinde en geniş olanıdır¹.

Doğu Anadolu, sıra dağların birbirine yaklaşp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya doğru gidildikçe yüksekliklerin arttığı arızalı bir yüksek ülkedir. Doğu Anadolu bölgesi yurdumuzun çatısı konumundadır². Şekil itibariyle kaidesini adeta doğu sınırlarının teşkil ettiği ve Güney kenar dağlarının çevirdiği, zirvesi İç Anadolu'ya doğru ilerleyen bir üçgeni andırır. Bu itibariyle yurdumuzun diğer bölgelerinden ayrılan bir coğrafi bölge meydana getirir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırları, güneyde Maraş civarında Güneydoğu Torosları kavisinin dış etekleri, Batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, Kuzeyde Karadeniz Dağlarının Güney eteklerini takip ederek Bayburt ovasını içine aldıktan sonra, Güneye dönen bir çizgi teşkil eder. Doğu sınırları gerçekte morfoloji bakımından bir yandan Rion-Kura, öte yandan Urmiye Gölü platosunun Doğu kenarına kadar uzanır. Böylece bu günkü sınırlarımız dışında coğrafi bakımdan daha geniş manada bir Doğu Anadolu Bölgesini kabul etmek lazımdır³.

Doğu Anadolu'nun en belirli özelliklerinden birisi ve diğer Anadolu Bölgelerinden ayıran özelliği genellikle burasının bir yüksek ülke oluşudur. Doğu Anadolu'nun en büyük kısmı çoğunlukla denizden 2000 metrenin üstünde uzanan geniş düzlüklerle kaplıdır. Bu düzlükler yer yer dar çöküntü alanları veya yüksek dağlarla bozulur. Bölgenin en alçak yeri 875m. Yükseklikte olan Iğdır Ovasıdır. 2300 m olan Başkale, 1750-1800m. olan Erzurum Ovası İskân ve ziraat sahaları olup, bu yükseklikler İç Anadolu ve Batı Anadolu'da birçok dağların zirvelerini teşkil eder. Doğu Anadolu'nun ortalama yüksekliği 2000m., İç Anadolu'nun ortalama yüksekliği 2000m., İç Anadolu'nun ise 1000 m civarıdır. Doğu Anadolu büyük düzlüklerle kaplı bir yüksek ülkedir. Batı ve Orta Anadolu'da bir çok dağların eriştiği büyük yükseltiler

¹ İbrahim Atalay-Kenan Morttan,*Türkiye Bölgesel Coğrafyası*,İstanbul,2006,s.441.; Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s.4-18.

² M.Beşir Aşan,"Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul,1993,S.87,s.147.

³ Afif Erzen,*Doğu Anadolu ve Urartular*,T.T.K.,1984,s.1-2.

de, yahut ormanların üst sınırlarının yukarısında uzanan boş sahalarla aynı seviyede bulunan Doğu Anadolu platolarında tarım yapılmakta, hayvan yetiştirilmekte ve insan toplulukları birleşik bir halde yaşamaktadır⁴.

1.1.Urartu Devleti'nin Kurulduğu Coğrafya

M.Ö. 9 yüz yıllar arasında çekirdeğini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı Çıldır, Sevan(Gökçe) ve Urmîye Gölleri'nin bulunduğu bölgeleri kapsamaktaydı. Asur kaynaklarında Urartu adı altında tanımlanan krallığın sınırları, kuzeyde Kafkasötesi'ne, doğuda Kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine, güneyde Urfa-Halfeti yakınlarına değin uzanmaktaydı. M.Ö.4.binden itibaren bu bölgede çok güçlü bir kültürün ortaya da çıktığı görülmektedir.⁵.

Urartu Krallığı 3 asır boyunca Mezopotamya'daki Asur Devleti'nin en büyük rakibi olmuştu. Her ne kadar Urartular iki kez Asur orduları tarafından büyük yenilgiye uğratılmışlarsa da, iki krallık arasında yüzyıllar boyu süren anlaşmazlıklar ve mücadeleler sırasında Urartu krallığı sık sık Asurlular'ı yenilgiye uğratmayı başarmıştır ve Asur Urartuyu vergiye bağlamıştır⁶.

Anadolu'nun en doğu mıntikasını teşkil eden dağlık havalide, bu dağların yön değiştirerek doğu-batı yönlü olmaktan çıkıp güney-kuzey istikametini takip etmeğe başladıkları yerde büyük Van Gölü bulunmaktadır. Bu göl etrafında 1700 m. irtifanda bir yayla yükselir. Bu yaylanın suları kısmen kapalı havzalara kısmen de büyük, küçük kollar halinde Fırat ve Dicleye akarlar. Sıklet merkezi Van Gölü etrafında olmak üzere bu yaylada yüksek bir kültür inkişaf etmiştir. Bu önemli kültürün bize verdiği eserler gösteriyor ki Anadolu'nun bu mıntikasında yüksek bir kültür yaratmak imkân ve şartları mevcuttur. Çünkü tabiat bu imkanı bol olarak vermiştir⁷.

Tarihin oldukça uzak bir devrinde yani M.Ö. 1000-600 seneleri arasında, 300 sene içinde 13 beye malik, oldukça geniş ve kültür itibariyle yüksek bir beylik burada

⁴ Afif Erzen, *a.g.e.*,s.1-2. ; Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953,s.4-18.

⁵ Oktay Belli, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, C.1, s.140. ; M. Beşir Aşan, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.151.

⁶ Oktay Belli, *a.g.e.*, s.140. ; Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul, 1996, s.80.

⁷ Mustafa Selçuk Ar, *Urartu Kılavuzu*, İstanbul 1944, s.7.

inkışaf etmiştir. Bu beylik o devirde Ön Asya tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Fakat maalesef bu beylik ve onun kültürü hakkında bilgimiz pek azdır.

Çünkü bu sahadaki araştırmalar gereği kadar henüz yapılmamıştır. Bir defa bu sahada bize gereği kadar bilgiyi getirecek kaynak çivi yazı kaynakları iki cephelidir; bu hususta ilk defa ve mühim derecede malumat veren asur krallarıdır⁸.

Urartu Devleti'nin merkezi olan Van Bölgesine bakıldığında deniz seviyesinden ortalama 1720 m yüksekliğindeki Van ovası, yaklaşık olarak 150 kilometre kare genişliğindedir. Doğu ve kuzeydoğu yönüne doğru genişleyen, güneye doğru ise daralan ova, bu görünümü ile kabaca yarım ay biçimindedir. Batısı Van Gölü tarafından sınırlanan ovanın kuzeyi Zimzim Dağı (2061 m) tarafından doğal bir duvar gibi çevrelenir. Doğusu ise Varak (eski Şuşanis 2050m) ve Erek Dağı (2062 m) ile çevrilidir. Böylece her türlü tehlikeden korunan Van Ovası, Varak ve Erek Dağlarından inen kar ve yağmur sularının getirmiş olduğu (alüvyon) topraklarla da oldukça verimli bir ova halini almıştır⁹.

Van ovası M.Ö. en az IV. Bin yılından beri iskân edilmiş, üç tarafı dağlarla çevrili, batısı Van gölüne açılan 1850-1646 m. kotlarında bir arazi parçasıdır. Doğusunda ki Varak Dağı 2800m civarında bir yüksekliğe sahiptir. Batısında ki Van Gölü denizden 1646 m. yüksektir. Türkiye'nin en büyük gölü olan 3765 kilometre kare genişliğinde ki Van Gölü çevresi de karasal iklime sahiptir. Van'da yazlar kurak ve ılık, kışlar soğuk ve karlıdır. Yağışlar kış ve bahar aylarında olur. Kar senenin yedi ayında yağar. Van'da ortalama kar kalınlığı 40-60 cm arasında değişmektedir. Gündüz ve gece, yaz ve kış arasındaki ısı farkı büyüktür. Yıllık ortalama sıcaklık 9 dercedir. Ortalama yağış 378.9 mm.,buharlaşma ise 1261.5 mm. dir¹⁰.

Merkezde başkent Van (Tuşpa) havzası olmak üzere, Kuzeyde Çıldır ve Sevan Gölleri, güneyde Toroslar, doğuda Kuzeybatı İran, batıda da Elazığ bölgesine kadar genişlemiş olan Urartu ülkesi yaklaşık 200 000 kilometre karedir. Bu geniş coğrafyada Urartu kalıntılarının yoğunlaştığı yerler, daha çok kazı ve yüzey araştırmalarının

⁸ Mustafa Selçuk Ar, *a.g.e.*,s.7.

⁹Oktay Belli, "Van Ovası'nda Yeni Urartu Merkezleri", *II.Araştırma Sonuçları Toplantısı*,1984, İzmir,s.163.

¹⁰ Baki Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970, s.3.

yapıldığı, merkezi Van Bölgesi, Urmiye gölü çevresi ve kuzeyde Ermenistan sahasıdır¹¹.

Urartu'nun ortaya çıktığı coğrafya bugün birçok devlet tarafından paylaşılmış durumdadır. Bunlar; Türkiye, Ermenistan, İran ve Küçük bir bölümü ile de Irak¹².

Urartu yerleşim bölgesinin sınırlarını, batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan dağları, doğuda İran Azerbaycan'ın da ki Savalan Dağları, güneyde ise Zagros Dağları'yla birleşen Doğu Toroslar oluşturur¹³.

II. GENEL HATLARIYLA URARTU DEVLETİ

II.1.Urartu Adının Kökeni

“Urartu” adına kutsal kitap Tevrat'ta değişik bir biçimde Ararat¹⁴ olarak rastlanılmaktadır. Ne yazık ki, antik kaynaklar ve Ortaçağ tarihçileri Urartular ait tüm sanat eserlerinin Asurlular tarafından yapılmış olduğunu kabul etmişlerdir. Örneğin, M.S. 5 yy. önemli tarihçilerinden birisi olan Khroroneli Movses, Van Gölü kıyısında kayalıklar üzerinde yükselen büyük kentin Asur kraliçesi Samiram (ya da Samiramis) tarafından inşa edilmiş olduğunu yazmaktadır. Yine aynı tarihçinin bildirmiş olduğuna göre, Asur kraliçesi Samiramis Asur ülkesinden ve Asurlular'a vergi veren ülkelerden 12 bin işçi ile 6 bin inşaat ustası getirmiş ve az zaman içinde anıtsal yüksek duvarlara ve bakırdan kapılara sahip büyük bir kent inşa ettirmiştir¹⁵.

M.Ö. 13 yy. ait çivi yazılı Asur belgelerinden Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar ile ilgili ilk kesin bilgilerimizi elde etmiş bulunuyoruz. M.Ö. 1272-1243 yılları arasında hüküm sürmüş olduğu bilinen Asur krallığı I. Salmassar'ın

¹¹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*,İstanbul,1996,s.1. ;Seton LIolyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları* (Çev: Ender Varinlioğlu),Ankara, 2000,s.109.

¹²Mirjo Salvini,*Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,(çev: Belgin Aksoy), İstanbul, 2006,s.24.

¹³ Mirjo Salvini,*a.g.e.*,s.25.

¹⁴ *Kitabı-ı Mukaddes (Tevrat-ı Şerif Yahut Eski Ahit Kitabı)*, Yalçın Ofset, İstanbul, 1993, s.701.

¹⁵ Oktay Belli,”Urartular”,*Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul,1982,C.1,s.140. ;Bilge Umar,*Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir,1982,s.128.

bir yazıtta, krallığın ilk yıllarında Asur kralına karşı harekete geçmiş oldukları belirtilen ülkeler arasında ilk kez “URUATRİ” adı karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı yazıtlardan anlaşıldığına göre, Asur kralı “URUATRİ” adı altında bilinen 8 ülkeyi zapt etmiştir. Bu ülkelerin Van Gölü’nün güney doğusundaki dağlık bölgede, belki de büyük Zap suyunun yukarı vadisinde yer almış oldukları sanılmaktadır. Yine bilim adamlarının tahminine göre, Asur kralı ile bir konfederasyon altında birleşen topluluklar arasındaki savaşlar, özellikle sınır boylarında olmuş olabilir. Bu savaşla ilgili bilmediğimiz tek nokta konfederasyonu oluşturan ülkelerin toprak dağılımlarıdır. Van Gölü çevresindeki topraklarda yaşamakta olan toplulukların da bu birliğe girmiş oldukları sanılmaktadır. Çünkü Asurca b sözcük olan “Uruatri” etnik bir sözcük olmayıp “dağlık bölge” anlamında kullanılmış olan bir coğrafi terimdir¹⁶.

M.Ö. 1247 yılında Salmanassar I’in kayıtlarında “Uruadri” adından ilk kez söz edilişi de çıkar kavgasının içeriğinde de ele alınmak gerekmektedir. 13.yy.’ın başından bu yana Anadolu’ya ve Yakın Doğu’ya dalgalar halinde gelen ve bölgede bir “katastrof¹⁷” yaratan göçebe kavimler arasında “Uruadri ülkesi halkı” da vardı¹⁸.

Uruadri ülkesi, M.Ö.yy’ın ortalarında ilk kez Asur kayıtlarında yer aldığı zaman, sonraki devirlerdeki kadar geniş bir alanı kaplamıyordu. Bu ülke değişik devirlerde değişik bölgelerde yer almıştı. Kesinlikle coğrafi bir tanım olan Uruadri adı Melikişvili tarafından yukarı Zap Ovası, Goetze tarafından da Van Gölü havzası için kullanılmıştır. Salvini Uruadri ülkesi için Van gölünün doğu ve kuzeyini önermiştir¹⁹.

M.Ö.1247 yılında Salmanassar I ‘in kayıtlarında “Uruadri” adından ilk kez söz edilişi de aynı çıkar kavgasının içeriğinde ele almak gerekmektedir. M.Ö. 13.yy’ın başından itibaren Anadolu’ya ve Yakın Doğu’ya dalgalar halinde gelen ve bölgede bir “katastrof” yaratan göçebe kavimler arasında “Uruadri ülkesi halkı” da vardı. Ancak

¹⁶ Belli,Oktay,”Urartular”, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*,İstanbul,1982,C.1,s.148.;Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*,Konya,2002,s.173.

¹⁷ *Fransızca catastrophe kelimesinden gelmektedir. “yıkım, felaket, doğal afet” anlamında kullanılmaktadır.*Kaynak;
<http://www.tdk.org.tr/TR/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF05A79F75456518CA>

¹⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*,İzmir,1984,s.5.

¹⁹Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*,s.5.

Van Gölü'nün çevresinde yerleşen ve buradaki yerli halklar ile kaynaşma yolunu seçen bu kavim, Ramses III devrinde Mısır kapılarında güçlükle durdurulan “deniz kavimlerinin” aksine Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmişlerdi. Bu durum ileride göreceğimiz gibi Muşkiler için de aynıdır²⁰.

Uruadri ülkesi, M.Ö. 13.y.y.'ın ortalarında ilk kez Asur kayıtlarında yer aldığı zaman, sonraki devirlerdeki kadar geniş bir alanı kaplamıyordu. Bu ülke değişik devirlerde değişik bölgeleri kapsıyordu. Kesinlikle coğrafi bir tanım olan Uruadri adı Melikişvili tarafından yukarı Zap ovası, Goetze tarafından da Van Gölü havzası için kullanılmıştır. Salvini Uruadri ülkesi için Van Gölünün doğu ve kuzeyini önermiştir²¹.

M.Ö. 9.yüzyıldan itibaren Asur çivi yazılı kaynaklarından Turuşpa, Urartu kaynaklarında da Tuşpa olarak geçer. Tuşpa adının, Urartu tanrıçası Tuşpuea ile bağlantılı olduğu ileri sürülmektedir. Antik kaynaklarda Thospia, Tosp/Dosp adıyla anılır. Bu adların Tuşpa'dan türemiş oldukları kesindir. Van adı ise, Urartular'ın kendi öz varlıklarını tanımlamak için kullandıkları “Biane/Biaini” terimi ile bağlantılıdır²².

Efsanevi Ağrı Dağı Urartu coğrafyasının tam ortasındadır. İncil'deki masoretik ünlüleştirilmeden ötürü bu dağ, Urartu adının “r r t” ünsüzleriyle yazılması sonucu “Ararat” adını almıştır²³.

Urartular M.Ö. 1.binin başlarında Van Gölü ve çevresinde önemli bir devlet kurdular. Bununla beraber aynı bölgede Urartu adına daha Asur kralı birinci Salmanasar zamanında (1300-1250) rastlanmaktadır. Zaten Urartu dili üzerinde yapılan araştırmalar bu halkın Hurri dilinin bir lehçesini konuştuğunu ortaya koymuştur. Hurriler²⁴ Urartu krallığından 500 yıl önce aşağı yukarı aynı bölgelerde, Doğu ve Güney

²⁰ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s.5.

²¹ Altan Çilingiroğlu; *a.g.e.*, s.5.; Mustafa Ar, *a.g.e.*, s.7.; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul, 2006, s.25.

²² M. Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.154.; M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.191.

²³ Mirjo Salvini, *a.g.e.*, s.25.

²⁴ Hurriler hakkında geniş bilgi için bkz Adil Alpman, “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* (1981-1982), C.XIV, S.25, Ankara, 1982, s.283-314.

Doğu Anadolu'da, Antakya'ya kadar uzanan ve Hititlerle çağdaş olan büyük bir medeniyet kurmuşlardı. Böylece Urartuları Hurrilerin ahfadı olarak kabul etmek doğru olsa gerek²⁵.

Yazıtların bize verdiği bilgi ve mukayeseli kronoloji ile anlaşılıyor ki Urartu Beyliğinin tarihi M.Ö. 900-600 arasında cereyan etmiştir. Urartu beyleri hakkında, beylerin kendi dillerinde yazdıkları yazıtların noksanlığı çağdaş Asur krallarının verdikleri bilgilere dayanmaktadır. Bundan dolayı Asur yazıtları Urartu tarihi açısından oldukça önemlidir²⁶.

Bundan sonra Nairi ülkesine sefer yapan II.Salmanasar Hubuşkiya'dan Urartu'ya kadar ilerlediğini bildiriyor. Aynı kral saltanatının üçüncü yılında yine Urartu iline girmiştir ve Van Gölü doğusunda bulunan Krizan şehrinde bir stel diktirmiştir²⁷.

Yazılı kaynakların vermiş olduğu bilgiler ve gün ışığına çıkarılmış olan arkeolojik bulgular Urartuların ilk kuruluş tarihi hakkında tam ve ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ancak bunların çeşitli Huri boylarının birleşmeleri sonucu oluştuğunu bilmekteyiz²⁸.

Urartularda bölge koşullarına uygun olarak görülen kültür varlığı tespit edilmiştir. Erken Huri kültürü olarak da bilinen bu kültürün, Doğu Anadolu yüksek yaylasının batı kesimleri, Habur havzası ve Kuzey Suriye ile olan ilişkilerini sürdürmüş olduğu bilinmektedir. Hatta bu ilişkiler Kuzey Kafkasya'ya değin de izlenebilmektedir. M.Ö. 17. Ve 16. Yüzyıllara ait Trialeti ve Kirokovan "kurgan" larında yapılan arkeolojik kazılarda, çok ince işçilik gösteren altın ve gümüş kaplar ile tunçtan yapılmış silahlar gün ışığına çıkarılmıştır. Böylece bu kültürün Anadolu ve Suriye ile ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır²⁹.

Bazı Asur kralları yazıtlarında Nairi ili ile Urartu kavramları birlikte geçer. Mesela ikinci Salmanasar Dicle kaynaklarına Nairi, Fırat kaynaklarına da Urartu adını vermektedir. Daha sonra Urartu Beyliği teşekkül edip kudret kazandığı zaman Nairi

²⁵Ekrem Akurgal, "Urartu Medeniyeti", *Anatolia IV*, Ankara, 1959,s.68.

²⁶Mustafa Selçuk Ar, *Urartu Kılavuzu*, İstanbul 1944,s.11.

²⁷Mustafa Selçuk Ar, *a.g.e.*,s.12.

²⁸Oktay Belli, "Urartular",*Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*,İstanbul,1982, C.1,s.148.

²⁹Oktay Belli, *a.g.e.*,s.149.; Ekrem Akurgal, *a.g.e.*,s.68

memleketlerinin çoğu Urartu'ya ilhak edilmiştir. Hatta Urartu beyi Sarduri bile kendisini Nairi memleketi Beyi olarak gösterir³⁰.

Asur krallarının verdikleri bu haberlerden anlaşıldığına göre Urartu Beyliği kurulup güçlenene kadar bu bölgede küçük beylikler yaşamakta idi. Merkezi Van olan güçlü Urartu Devleti kurulduktan sonra bu beylikler ortadan kaldırılmıştır³¹.

Fakat bir zamanlar Asurlular bu havaliyi Nairi olarak adlandırıyorlardı ve buraya yaptıkları seferlere de Nairi memleketleri seferi adını veriyorlardı. Nairi iline yapılan bu Asur seferlerinin ilki birinci Tiglatpilaser tarafından yapılmış ve bu kral bu havalinin 23 müttefik prensine karşı harb ettiğini ve muzaffer olduğunu yazıtlarından anlatır³².

Yazılı kaynaklarda adları geçmediği için tarihlerinin başlangıcı karanlıkta kalan Urartular ancak önemli olaylara karışmaya başladıklarından itibaren varlıkları saptana bilmiştir. Bize bu bilgileri kendileri aktarmazlar daha ziyade M.Ö. 13. yy'dan başlayarak Urartu ve Nairi'deki kabilelerden söz eden Assur kaynakları, Urartu Devleti'nin erken dönemleri hakkında bilgi verir³³.

Urartu veya diğer adıyla Uruatri üzerine ilk tarihi kayıt I.Salmanassar'ın (1263-1234) yazıtlarında karşımıza çıkar. O, bu terim altında 8 ülkeyi birleştirir.

Urartular M.Ö. I.Bin yılın başlarında Van Gölü ve çevresinde önemli bir devlet kurmuşlardır. Bununla beraber daha Assur kralı I.Salmanassar zamanında (1300-1250) rastlanmaktadır. Zaten Urartu dili üzerinde yapılan çalışmalar bu halkın Hurri dilinin lehçesini konuştuğunu ortaya koymuştur. Hurilerde aynı bölgede Urartulardan yaklaşık 500 yıl önce bu bölgede Antalya'ya kadar uzanan bir egemenlik kurmuşlardır. Bundan dolayı Urartular Hurrilerin Efradı olarak kabul edilebilir³⁴.

³⁰Mustafa Selçuk Ar, *Urartu Kılavuzu*, İstanbul 1944,s.13-14.

³¹Mustafa Selçuk Ar, *a.g.e.* ,s.14.

³²Mustafa Selçuk Ar, *a.g.e.* ,s.11-12.

³³Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy),Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006,s.28.

³⁴Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1994, s. 288-293; Mirjo Salvini, *a.g.e.*,s.28.

Bugün bizim sahip olduğumuz bilgilere göre Urartu'nun en eski kralı Lutibri'nin oğlu Sardur'dur ve aşağı yukarı 9.yy'ın ilk yarısında Assur kralı Assurnasirpal (889-853)'ın çağdaşı olarak yaşamıştır. Sardur kendini bütün ülkelerin kralı olarak tanımlamakta ve Asur'a karşı rakip olarak çıkmaktadır. Fakat Urartu Krallığının gerçekten kuvvetli olarak görüldüğü devir Menua (810-785) Argiştı I (785-760) ve bilhassa Sardur II (760-733) zamanlarına düşer. Bu dönemde Urartu Hititlerle birlikte orta doğunun en önemli merkezlerini elinde bulunduruyorlar ve Asurluların denize inmelerine engel oluyorlardı. Sardur II'nin hüküm sürdüğü yıllar Yunanlıların şarkla ilk sıkı münasebetler kurduğu devreye tesadüf eder. Mezopotamya'nın kapıları anlamında olan Kuzey Suriye limanlarına ve onların en önemli şehirlerine hakim olmak sayesinde ki, Hititler ve Urartular Yunanlıların karşısında Orta Doğu'nun mümessilleri olarak çıktılar ve doğu dünyasının ticaretine hakim olma imkanını buldular. Urartuların sekizinci tesis ettikleri bu ticaret münasebetlerini, Assur kralı Tiglatpilaser III (746-727) zamanında arazi kayıplarına rağmen daha bir asır boyunca devam ettirdikleri anlaşılıyor³⁵.

Yazılı kaynakların vermiş olduğu bilgiler ve gün ışığına çıkarılmış arkeolojik bulgular, Urartu Krallığı'nın ilk kuruluş tarihi ile ilgili tam ve ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ancak buna karşın biz bu krallığın, Doğu Anadolu yüksek yaylasında, özellikle hayvan yetiştirilmesine ve tarıma elverişli olan Van Gölü dolaylarındaki bölgelerde yaşamakta olan birbirlerine komşu ve akraba çeşitli Huri boylarının birleşmesi sonucu oluşmuş oldukları bilinmektedir. Doğu Anadolu yüksek yaylasının güneyinde yer alan Güneydoğu Torosları, Anadolu'nun batısında bulunan en geniş dağları oluşturmaktadır. Bu dağlar tırmanılması olanaksız dorukları ve sık çalılıklarla örtülü dik yamaçları ile insanların hareket yeteneklerini tümüyle ortadan kaldıran aşılmaz birer engeldir³⁶.

Ön Asya tarihinde M.Ö. 9 yy. ortalarında genellikle Asur seferlerinin sıklaştığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Asurların eski askeri güçlerini yeniden kazanmış oldukları dikkat çekmektedir. Ele geçirilmiş olan bu bölgelerde se Asurlular denetimi ateş ve kılıç kuvveti ile ayakta tutmuş ve Asur egemenliğini kabul

³⁵Ekrem Akurgal, *Urartu Medeniyeti*, Anatolia IV, Ankara, 1959,s.68-69.

³⁶Oktay Belli,"Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul,1982,C.1,s.148.

etmeyenlere karşı savaş bütün şiddet ile sürdürülmüştü. Bütün bunlara rağmen, Asurlular'ın hücumlarına uğrayan ülkelerin direnişleri de gün geçtikçe artmıştır. Küçük boylar aralarında birleşerek yeni ve büyük birlikler oluşturmuşlar ve bu birliklerden de zamanla yavaş yavaş yeni devlet oluşmuştur. Böylece M.Ö.9 yy. ilk yarısında URARTU DEVLETİ kurulmuştur. Bu dönemde artık Urartu sözcüğünün etnik bir anlama sahip olduğu bilinmektedir³⁷.

Urartular tarih sahnesine ilk kez M.Ö.13 yy'da henüz bir devlet haline gelmemiş ulusların ve ülkelerin oluşturdukları bir birlik halinde çıkmıştır. Günışığına çıkartılmış olan Asur yıllıklarında bu birlik için kullanıla gelen Uruatri (Urartu) adının yerini uzun bir süre için Nairi Ülkesi terimi almıştır. Bu terim aynı zamanda Van Gölü bölgesini de içine almaktaydı. Van Gölü ise Nairi Gölü adını taşımaktaydı. M.Ö.9yy'da kuzeye doğru akınlara kalkışan Asur orduları, kralları Aramu ve Sarduri komutasında Urartuların kuvvetli ve etkili direnişleriyle karşılaşmışlardır. Bu arada Urartu ülkesi, düşmanı olan Asurlular ile inatçı bir biçimde, bazen başarılı savaşlar sürdüren bir krallık haline gelmiş bulunmaktaydı. M.Ö.9 yy sonunda Urartu'nun egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardı. İşte bu dönemde Urartu Krallığı'nın siyasal ve kültürel açıdan yükselişi başlamış ve iki asır boyunca Ön Asya'nın ve Doğu Anadolu yüksek yaylasının en büyük ve korkulu devleti haline gelmiştir³⁸.

Ön Asya Tarihi'nde M.Ö.9.yüzyılın ortaları genellikle Asur seferlerinin sıklaştığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Asurlar'ın eski askeri güçlerini yeniden kazanmış oldukları dikkati çekmektedir. Ele geçirilmiş olan bölgelerde ise Asurlular denetimi ateş ve kılıç kuvveti ile ayakta tutmuş ve Asur egemenliğini kabul etmeyenlere karşı savaş bütün şiddeti ile sürdürülmüştür. Buna karşın Asur'un hücumlarına uğrayanlarında direnişi gün geçtikçe artmıştır. Küçük boylar aralarında birleşerek yeni ve büyük birlikler oluşturmuşlar ve bu birliklerden de zamanla yeni ve büyük birlikler oluşturmuşlar ve bu birliklerde zamanla devlet

³⁷Oktay Belli, *a.g.e.*,s.150. ; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, Ankara, 1987,s.317. ; Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir, 1996, s.116.

³⁸Oktay Belli, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul,1982,C.1,s.154. ; M.Beşir Aşan,"Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler",*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul,1993,S.87,s.153.

olmuşlardır. Böylece M.Ö. 9. Yüzyılın ilk yarısında Urartu Devleti kurulmuştur. Bu dönemde artık Urartu adı etnik bir anlama gelmiştir³⁹.

Yıllıkların yazdığına göre Asur kralı III.Salmanassar, Doğu Anadolu yüksek yaylasının çeşitli bölgelerinde Urartu Kralı Aramunun kalelerini yıkıp ele geçirmiş olduğundan bahsedilir. Aramu ismi tamamen Pesr Kralının uydurmuş olduğu bir isimdir. Çünkü bölgeye M.Ö.3.Bin yıldan itibaren ARAMU ya da ARMENİA denilmekteydi. Pers kralı hegemonyasında bulunan ve batıdan gelen bu yabancılara oturdukları bölgeyi belirtmek adına yani “Amenia bölgesinde oturanlar” anlamında “Ermeniler” adını vermiştir. Şu konuya dikkat çekmek isterim ki Ermeniler kendilerinden önce bu bölgede oturan Urartuları ataları olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Halbuki, yapılan filolojik araştırmalar sonucunda Ermenilerin dilinin Hint-Avrupai bir dil olduğu ancak Urartuların dilinin ise Hurri dili ile akraba olup Asya kökenli bir dil olduğu ispatlanmıştır. Ermenilerin böyle bir iddiada bulunmaları tamamen yersiz ve yanlıştır⁴⁰.

Asur kralının, krallığının 1. ve 3. Yıllarında olmuş olaylar, kralın yıllıklarında ayrıntılı olarak yer almaktadır. Daha sonraki yıllıklarda özellikle 3.Salmanassar’ın krallığının 15.yılında olmuş olaylar ve seferlere çok kısa değinilmiş olması dikkat çekmektedir. Merkezi Urartu yani Van Gölü olan bir seferin sözü geçmemektedir. Bundan da o yıllarda Urartu’nun kuvvetlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Asur kralı III.Salmanassar kuzeyde büyüyen bu tehlikenin farkındaydı ancak bir şey yapamıyordu⁴¹.

M.Ö. 844 yılı yıllıklarında yani Urartu Kralı Aramu’nun son kez adının anılmasından 12 yıl sonra, bundan sonra daha çok adını duyacağımız Sarduri ya da Seduri (M.Ö.840-830) adındaki Urartu Kralı ile karşılaşılacaktır. Van Gölü çevresinde bilinen en eski Urartu yerleşme yeri M.Ö. 9 yy’a tarihlenmektedir. Nairi konfederasyonları döneminde Urartu Kralı Aramu’nun krali kentlerinden Sugunia ve

³⁹Oktay Belli,*a.g.e.*,s.151; Oktay Belli; “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları IV 1978*, İstanbul, 1979,s.46.

⁴⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya,2002,s.18-19.

⁴¹Oktay Belli,*a.g.e.*,s.152

Arşakun dan sonra, merkezi Urartu Krallığı'nın gerçek başkenti Lutipri oğlu Sarduri tarafından Tuşpa'da bugünkü Van Kalesi ve çevresinde kurulmuştur⁴².

Urartular tarih sahnesinde etkin bir biçimde ilk olarak ilk kez M.Ö.13. yüzyılda henüz bir devlet haline gelmemiş ulusların ve ülkelerin oluşturdukları birlikler halinde ortaya çıktıklarından daha önce bahsetmiştik.

Urartu Kralı 1.Sarduri'nin oğlu kral İşpuini (İÖ.830-810) dönemi, Urartular için bir bayındırlık dönemi olarak tanımlanabilir. İşpuini oğlu Menua'yı kendisine ortak kral ilan etmiştir ve Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Parşua bölgesine sefer düzenleyerek bölgeyi denetim altına almıştır. Yine Haldi'nin baş tanrı olarak ilan edilmesi de bu dönemdedir. Urartu Devleti İşpuini'nin krallığının son yıllarına doğru, Urmiye Havzası'ndaki topluluklardan haraç alabilecek kadar bölgeyi denetim altına almıştır⁴³.

İşpuini'nin oğlu Menua'nın (M.Ö.810-786) hükümdarlığı ile Urartu Krallığı'nın yükseliş dönemi başlamış bulunuyordu. Bu dönemde devlet tüm Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarına hakimiyet kurmuştur. Asur'la olan mücadelelerde de üstünlük artık Urartu'ya geçmeye başlamıştır. Babası gibi Menua'da krallığına ortak olarak büyük oğlu İnuşpua'yı seçmiştir. Devletin sınırları bu dönemde de oldukça fazla gelişmiştir. Menua Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Patnos bölgesine askeri açıdan stratejik bir yer olduğundan çok fazla önem vermiştir⁴⁴.

Urartu'nun genişlemesi M.Ö.8.yüzyılın ilk çeyreğinde tahta çıkmış olan Menua'nın oğlu I.Argiştı (M.Ö.786-764) zamanında da devam etmiştir.⁴⁵ I.Argiştı'den sonra tahta oğlu olan II.Sarduri geçmiştir. Babasının siyaset programını aynen devam ettirmiştir ve bayındırlık işlerine büyük önem vermiştir. Van Kalesi yine krallığın

⁴²Mirjo Salvini, *a.g.e.*, s. 36-43; Oktay Belli, *a.g.e.*, s.152.

⁴³Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 24-50; Atan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, s.29-115; Oktay Belli, *a.g.e.*, s.155.

⁴⁴Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 24-50; Atan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.29-115; Oktay Belli, *a.g.e.*, s.156-57.

⁴⁵Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 24-50; Atan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.29-115; Oktay Belli, *a.g.e.*, s.159.

merkezi olarak kullanılmaya devam etmiştir⁴⁶. Urartu'nun M.Ö. 714 yılında Asur kralı Sargon ve ordusu tarafından uğratılmış olduğu ağır yenilgi Urartu Krallığı'nı ortadan kaldırmamıştır. Urartu Kralı 1.Rusa'nın ölümünden sonra tahta oğlu 2.Argişti (M.Ö.714-685) geçmiştir. Bu kral devleti toparlamak istemiştir. Tuşpa yakınındaki Toprakkale mevkiinde yeni bir kent inşa ettirmiş ve adını da RUSAHİNİLİ koymuştur⁴⁷.

Eğer IV.Rusa'yı kral olarak kabul edersek Urartu krallarının tahta geçiş sıraları şöyledir; II.Rusa, III.Sarduri, IV.Sarduri, Ermena, III.Rusa ve IV.Rusa şeklindedir⁴⁸.

M.Ö. 13 yy'a ait çivi yazılı Asur belgelerinden Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan topluluklar ile ilgili ilk kesin bilgilerimizi elde etmiş bulunuyoruz. M.Ö.1272-1243 yılları arasında hüküm sürmüş olduğu bilinen Asur kralı I.Salmanassar'ın bir yazıtında, krallığın ilk yıllarında Asur kralına karşı harekete geçmiş oldukları belirtilen ülkeler arasında ilk kez "URUATRİ" adı karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı yazıtlardan anlaşıldığına göre, Asur Kralı "URUATRİ" adıyla bilinen 8 ülkeyi zapt etmiştir⁴⁹.

Urartuların M.Ö. 13 yy ile M.Ö.9 yy'ın ilk yarısındaki devreyi Ekrem Memiş hoca kitabında bu dönemi "Urartuların Proto Tarihi" olarak adlandırıldığını söylüyor, Taner Tarhan ise bu söz konusu devreyi "Urartuların Arkaik Çağı" olarak isimlendirmektedir. Uruatri ve Nairi konfederasyonlarını içine alan bu dönemdeki konfederasyonlar Van Gölü ve çevresini içine alan "feodal beylikler" den oluşmuştur. Bu toplumların kökeni Anadolu'da M.Ö.3 bin yılında yaşayan Hurri kavimlerine dayanmaktadır⁵⁰.

⁴⁶ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 24-50; Atan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.29-115; Oktay Belli, *a.g.e.*, s.161.

⁴⁷ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 24-50; Atan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.29-115; Oktay Belli, *a.g.e.*, s.174.

⁴⁸ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 24-50; Atan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.29-115; Oktay Belli, *a.g.e.*, s.179.

⁴⁹ Oktay Belli, *a.g.e.*, s.149.

⁵⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002, s.177. ; Adil Alpman, "Huririler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* (1981-1982), C.XIV, S.25, Ankara, 1982, s.283-314.

Urartu tarihi hakkında en eski bilgileriler Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur Kralı I.Salmanassar (M.Ö.1274-1245), iktidarının 1.yılında Uruatri'ye karşı sefer düzenlediği ve 8 memleketi alarak 51 şehri tahrip ettiğinden bahsetmektedir⁵¹.

Urartu ve Nairi fedoal beyliklerinin veya kabilelerinin birleşerek bir devlet meydana getirmeleri M.Ö.9 yüzyılın ortalarında olmuştur. I.Sarduri birleşik Urartu Devleti'nin gerçek kurucusudur. Bu kralın hakimiyetinden sonra devlet merkeziyetçi bir sistemle yönetildi⁵². Başkent Tuşpa yani bugünkü Van'da bu kral tarafından kurulmuştur. Yine bu kralın adı, III.Salmanassar'ın (M.Ö.858-824) ünlü obelisk'inde 27.iktidar yılının (M.Ö.832) olaylarını anlatan bölümde Seduri olarak geçtiği görülmektedir. Yine III.Salmanassar'A ait yazılı belgelerde, Urartu kitabelerinde adı geçmeyen Areme adlı bir Urartu kralından söz edilmektedir⁵³.

Devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilen I.Sarduri'den (Serduri) önce, Arame ya da Aramı adıyla anılan bir kral, hiç değilse M.Ö.858-844 yılları arasında, “Birleşik Urartu Devleti'nin” başında bulunmuştu. Bu kral kesinlikle I.Sarduri'nin babası olmadığına göre, Arame'den sonra bir sülale değişikliği olduğu kesindir⁵⁴.

Bundan sonraki kral ise Van'da abideleri bulunan İşpuniş (M.Ö.824-815) olup, devletin kurucusu olan I.Sarduri'nin oğludur. Bu kralda hayatta iken oğlu Menua'yı saltanatına ortak olarak ilan etmiştir⁵⁵.

Menua'dan sonra tahta I.Argiştı (M.Ö.790-765) ondan sonrada oğlu II.Sarduri (M.Ö.764-735) tahta sırayla geçmişlerdir. II.Sarduri Urartu'nun her açıdan en parlak dönemi olmuştur⁵⁶.

II.Sardur'dan sonra tahta oğlu Uedipriş geçmiştir. Bu kral Asur metinlerinde “Ursa” olarak geçen bizim de I.Rusa (M.Ö.735-714) olarak bildiğimiz kraldır. Devleti yeniden organize etmiştir. Dış politikada da babasını takip etmiştir⁵⁷.

⁵¹Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.179.; Mustafa Ar, *a.g.e.*, s.7.

⁵² M.Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.153.

⁵³Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.180-81.

⁵⁴Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.182. Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994, s.24.

⁵⁵Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.183.; Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir, 1996, s.113.

⁵⁶Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.185.

Daha sonra tahta II.Argişti geçmiştir ondan sonra da II.Rusa geçmiştir. II.Rusa'nın ölümünden sonra devlet gücünü kaybetmiştir. Med'lerle İşkitler nce Asur'u sonra da, İşkitler Urartular'ı M.Ö. 609 yılında ortadan kaldırmıřlarıdır⁵⁸.

⁵⁷ Ekrem Memiş, *a.g.e.*,s.187.

⁵⁸ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.193.; Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir, 1996,s.114.

BİRİNCİ BÖLÜM

I.URARTU DEVLETİ'NİN EKONOMİK YAPI SİYASETİ

Paleolitik dönemde Doğu Anadolu insanının ekonomik faaliyetlerini hakkında Keban Baraj Gölü havzasında yapılan araştırmalar bize değerli bilgiler sunmaktadır. Burada insanlar beslenme problemlerini avcılık ve toplayıcılık modeline uygun bir biçimde sürdürmüştür. Çevredeki meyve çeşitlerini toplayan insanlar ayrıca kök ve bitkilerden de faydalanmıştır. Yine bölgenin iklim ve coğrafyası insanların yaşamına uygun bir ortam oluşturmuştur⁵⁹.

Urartulara baktığımızda ekonomi ve endüstri tamamen devlet eliyle organize edilmektedir. Her çeşit üretim “Devlet Kontrolünün” altındadır: merkez bölgede ve eyaletlerde kurulan yerleşme merkezleri –önce de dediğimiz gibi- askeri ve idari fonksiyonlarının yanı sıra “Ekonomik Merkez” niteliğini taşırlar. Üretilen –buğday, arpa, çavdar, darı, susam, nohut, mercimek, fasulye gibi- toprak mahsülleri ve – geniş üzüm bağlarından elde edilen- şarap ve susam yağı v.s. gibi ana gıda maddeleri, bu merkezlerin tahkimli stadellerinde yer alan “Kraliyet Depolarında” ve ambarlarında toplanmakta ve muhafaza altına alınmaktadır. Anlaşıldığına göre, “yöneticiler”, “soylular” ve “halk” bunlardan kendilerine yetecek kadar olanını almakta, “üretim fazlası” ise bir nevi “Vergi” olarak devlete verilmekte, başkente gönderilmektedir. Böylece düzenlenen bu “ekonomik tedbir” ile bir hayli güçlü, güvenilir ve devamlı “gelir kaynakları” elde edilmiş ayrıca- devamlı silah altında tutulan- “Ordu”nun beslenme problemi de halledilmiş oluyordu. Aynı zamanda da, bu stoklama ile, herhangi bir düşman saldırısı, kuraklık, kıtlık, sel baskınları, deprem, yanardağ püskürmeleri gibi doğal afetler ve salgın hastalıklar, uzun ve ağır geçen kış mevsimi gibi etkenlere karşı tedbir alınmış oluyordu⁶⁰.

Bu arada -şehircilik planlaması yapılırken- öncelikle, yaşam kaynağının ve “üretim”in gereği olan “su problemi” halledilmiştir: Tarlaları, bağ ve bahçeleri sulama ve içme, arınma, kullanma suyu için gerekli olan kanallar, barajlar ve yeraltı suları

⁵⁹ Yüksel Arslantaş, “Paleolitik Çağ’da Elazığ Yöresi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18.,S.2.,Elazığ, 2008,s.369.

⁶⁰ M.Taner Tarhan, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”,*IX.Türk Tarih Kongresi*,C.I.Ankara,21—25 Eylül 1982,s.296.

yapılmıştır⁶¹. Toprağa bağlı üretimin yanı sıra, ekonominin –özellikle, göçebe ve yarı göçebe halk gruplarının yaşam tarzının- temellerini oluşturan “Hayvancılıkta” devletin kontrolü altında olmalıdır. Ayrıca gerek duyulduğunda çeşitli bölgelere “ yağma seferleri” düzenlenmiştir: meselâ Argiştı I. Ve Sarduri II. Devirlerinde, hayvancılık yinenden zengin olan transkafkasya bölgesine- yılda iki kez- yağma seferleri yapılmış ve her seferinde on binlerce büyük ve küçük baş hayvan sürülerek getirilmiştir. Bunların toplamı yüz bini aşmaktadır⁶².

Ayrıca Doğu Anadolu da mevcut olan bakır ve demir gibi zengin maden yataklarının işletilmesi kökenleri çok eskiye dayanan “madencilik endüstrisi” nin gelişmesine neden olmuştur. Bu arada, hemen belirtmek isteriz ki, bilindiği gibi Urartu madencilik sanatının karakteristik ürünleri olarak nitelendirilen tunç yapıtlar üç ayaklı kazanlar, boğa başı veya kanatlı siren şeklindeki tutamaklar direkt veya endirekt yollarla yapıldığı söylenen, dışa dönük, özellikle batıya yönelik, Urartu ticaretinin delilleri olarak gösterilmek istenmiştir. Oysa öyle abartıldığı gibi dış dünyaya yönelik bir ticaret söz konusu değildir. Çünkü tam anlamıyla, içe dönük bir “kapalı ekonomi” nin varlığı düşünülemez: Urartu merkezlerinde ve buluntu yerlerinde ele geçirilen yabancı kökenli ithal malların toplam sayısı ve de çeşitlerin azlığı, kanımızca bunu doğrulamaktadır. Ayrıca, ganimet olarak getirilen, ya da hediye tribut olarak gönderilen malları da, bu değerlendirmenin dışında tutmak gerekiyor⁶³.

Bilindiği gibi güneydeki düşman Asur devleti, kendi sosyo-ekonomik durumunu dengelemek, ülkelerinde olmayan veya yetersiz bulunan çeşitli ürünleri elde etmek için, M.Ö.XIII. yy. itibaren Urartu, toprakları üzerine sık sık yönelmiş –yukarıda değindiğimiz stok mallarını ve hayvanlarını kendi ülkesine ganimet olarak götürmüştür. Bu yağma seferleri yüzünden de Urartu ekonomisi zaman zaman darbe yemiştir. Asur kaynakları incelendiğinde askeri seferlerin bu amacı taşıdığı açıkça görülür.

Ancak Urartu krallarının uygulamış olduğu iskan politikası tüm bu darbelere rağmen ekonomik çöküntüyü önlemiştir. Eski doğu devletlerinde çok yaygın olarak

⁶¹ M. Beşir Aşan, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.155.

⁶² M.Taner Tarhan, *a.g.e.*, s.297.

⁶³ M.Taner Tarhan, *a.g.e.*, s.297.

uygulanan bu yöntemle, düzenlenen yağma seferlerinde yurtlarından sürülen, sayıları on binleri bulan kadınlı- erkekli yeni halk toplumları- madenciler, taş ustaları ve işçiler zanaatkarlar v.s gerekli görülen pilot bölgelere iskan ettirilerek, özellikle savaşlar sonucunda büyük ölçüde kayba uğrayan “insan gücünün” yeniden dengelenmesi sağlamış; ve buralarda “şehircilik” faaliyetlerini girilmiştir.

Bu girişimler sonucunda, her çeşit üretimde artış sağlanarak, ülkenin gerekli ihtiyaçlarıyeterli ölçüde giderilmiştir⁶⁴.

Uygulanan bu iskan politikasında Urartu topraklarına yerleştirilen yeni halk toplumlarının yanı sıra en aşağı tabakayı oluşturan “köleler”in ve “esirlerin” iş-gücünün sağlanması bakımından oynadıkları rol çok büyüktür⁶⁵.

II.Sarduri’nin seferlerinin bir kısmı güneybatıya olmuştur. Kendisi orada Qumahili Kuştaspili’yi yenmiştir. Kummihî bölgesi, Asur yıllıklarından Kutmuhi ve daha sonra Grek-Roma döneminin Kommagane’si ile aynıdır. Böylece Urartu Krallığı, geçici bile olsa Kuzey Suriye’deki nüfuzunu önemli ölçüde kuvvetlendirmiş ve ticaret siyasetini etkisi altına almıştır⁶⁶.

II.Sarduri dönemi, Urartu Krallığı’nın büyük bir refah dönemiydi; siyasi ve ekonomik egemenliğinin gücünü ve bu dönemdeki Urartu mimarlığının olağanüstü başarısını, kurdurmuş olduğu Çavuştepe⁶⁷ Kalesi yansıtmaktadır⁶⁸.

Sardurili kalesi, Van Ovası’ndan Kelişin Geçidine değin uzanan yaklaşık 400 km’lik Urartu Ordu Yolu üzerinde yer almaktadır. Ancak bu kalenin sağlam kalmış sur duvarlarının olağanüstü güzellikte yapılmış olması ve sağlam kalması bunun bir askeri

⁶⁴ M.Taner Tarhan, *a.g.e.*,s.298.

⁶⁵ M.Taner Tarhan, *a.g.e.*,s.297.; Erim Konakçı,*Urartu Krallığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir,2006,s.166. ;Altan Çilingiroğlu,”Urartuda Toplu Nüfus Aktarımları”,*Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S.IX, İstanbul,1983,s.311-323.

⁶⁶ M.Taner Tarhan, *a.g.e.*,s.297.

⁶⁷ Çavuştepe hakkında daha geniş bilgi için bknz. ; Afif Erzen, *Çavuştepe I*,Ankara,1978.

⁶⁸ Taner Tarhan, *a.g.e.*,s.297.

üstten çok, yönetim ve ekonomi merkezi olarak kurulduğunu göstermektedir. Çünkü askeri amaçlı yapılan hiçbir sur duvarında bu denli özenli işlemler bulunmaz⁶⁹.

Çavuş tepe Kalesi bu verimli ovadaki ürünlerin depolandığı, çeşitli atölyeleri bünyesinde toplayan en büyük yönetim ve ekonomi merkezlerinden biriydi⁷⁰.

Kuzey Suriye ve yukarı Dicle bölgesinin bu çağda, Urartu'nun ileriki devirlerinde de olduğu gibi, ekonomik yönden ne derece önemli olduğu ve verilen savaşların temelinde sadece ekonomik nedenlerin yattığını anlatması yönünden aşağıdaki kayıtlar ilginçtir: Tudhaliya ile onun bir vassalı olan Amurru'lu (Suriyeli) Şauşgamuwaş arasında ki bir antlaşmada, Hitit kralı vassalından şunları istemektedir⁷¹.

*“Asur kralı benim Güneş’imin düşmanı olduğuna göre senin de düşmanın olsun, senin tacirlerin Asur ülkesine gitmemelidirler. O’nun tüccarları da senin ülkeneye girme izni almamalıdır. Onlar senin ülkenden geçmemelidirler. Eğer onlardan biri senin ülkeneye girerse onu yakala ve bana gönder. Asur kralı savaşa başlarsa benim Güneş’im de derhal savaşçıları ve savaş arabalarını toplayacaktır”*⁷².

Bu metinden anlaşılmaktadır ki; bu topraklara egemen olmak bölgedeki tüm siyasi topluluklar için ekonomik yönden yaşamsal bir önem taşımaktadır. Öyle ki ; Tudhaliya devrinde bile Asur Devleti'nin ham madde, insan gücü ve hayvan gereksinmesini sağlayan Kuzey Suriye ve yukarı Dicle'nin yeniden Hitit egemenliğine geçişi ve Suriye pazarlarının Tudhaliya tarafından kapatılışı Asur Devletini zor duruma sokmuş ve Tukulti-Ninurta I ve sonraki krallar devrinde Asur'da gerileme başlamıştır⁷³.

Urartu devleti kurulduktan sonra devlet eliyle kale, saray, tapınak, baraj, gölet ve sulama kanalları yapımlına önem verilmiştir. O günün teknolojik koşulları düşünüldüğü zaman insan gücüne duyulan ihtiyacın önemi de ortaya çıkmaktadır. İşte krallığın ihtiyaç duyduğu bu nüfus gücü devletin düzenlemiş olduğu bazı toplu nüfus aktarımları düzenlenmiştir. Menua döneminde başlayan geniş çaplı imar faaliyetlerine paralel olarak bu dönemde toplu nüfus aktarımının da arttığını görülmektedir. Menua

⁶⁹Oktay Belli, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, C.1, s.162.

⁷⁰Oktay Belli, *a.g.e.*, s.164.; Afif Erzen, *Çavuştepe I*, Ankara, 1978, s.5.13.

⁷¹Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, s.6.

⁷²Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s.7.

⁷³Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s.7.

döneminde geniş alanlara yayılmış ve buna paralel olarak daha fazla nüfus aktarımına ihtiyaç duyulmuştur⁷⁴.

Urartu kralları tarafından yapılan inşa projelerinde kullanılan taşların ağırlığının ortalama 6-8 ton olduğunu düşünürsek insan gücüne olan ihtiyacında boyutunu çizebiliriz. Örneğin kumtaşının temini için Yoncatepe, Kurubaş Gediği, Zimzim Dağı ve Pagazik ocakları, andezit taşı temini için kullanılan Nemrut, SÜphan, Aladağ ve Tendürek volkanik dağları, kalker taşı için Beyaz Tepe, Zivistan, Köroğlu, Harapköy Tepe ve Alniunu taş ocakları ve atölyeleri uratu projelerine uzak yerlerdir⁷⁵.

Urartu Krallığı yazılı kayıtlarında inşa işçileri hakkında bazı bilgilere ulaşılmaktadır. I.Argiştı Hate ve Supani üzerine düzenlediği askeri seferinde buradan 2539 delikanlı, 8698 canlı erkek ve 18.047 kadın olmak üzere toplam 29.284 kişiyi nakletmiştir. Buradan nakledilen insanların çoğunu Erebuni Kalesi'nin inşasında iş gücü olarak kullanmıştır. III.Tiglat Pilaser, Urartu kralı II.Sarduri'yi yenilgiye uğrattığını anlattığı yazıtta kralın sayısız işçisin toplu nüfus aktarımı ile ele geçirdiğini ifade eder⁷⁶.

Yakındoğu'da da inşa çalışmalarında ihtiyaç duyulan insan gücünün toplu nüfus aktarımı politikaları aracılığıyla temin edildiği konusunda bir çok örnek vardır. Örneğin, Ur III Dönemi'nde Bur-sin'in krali yazıtlarında sarayın inşasında toplu nüfus aktarımı ile getirilen kadınlardan yararlanıldığı belirtilmektedir. Özellikle Asurluların inşa faaliyetlerinde toplu nüfus aktarımları sonucunda getirilen insanları çalıştırmış olduğu konusunda elimizde bir çok bilgi vardır. III.Tiglat Pilaser, Urartu kralı II.Sarduri'yi yenilgiye uğrattıktan sonra kralın diğer ganimetlerinin yanı sıra sayısız işçi aldığını ifade eder⁷⁷.

⁷⁴Erim Konakçı, *a.g.e.*,s.311-323.

⁷⁵Erim Konakçı, *a.g.e.*, s.166.;Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.* ,s.315.

⁷⁶Erim Konakçı, *a.g.e.*, s.166. Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.* ,s.315.

⁷⁷Erim Konakçı, *a.g.e.*, ,s.169. Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.* ,s.315.

II. TARIM

II.1. Tarım

Bölgedeki dağlar volkanik kökenlidir. Ancak patlamanın jeolojik ölçekte yakın bir dönemde gerçekleşmiş olması, verimsiz geniş düzlüklerin oluşmasına yol açmıştır. Bu dağlık bölgede Ön Asya'nın en önemli ırmakları doğar; Fırat, Dicle ve Aras. Özellikle Aras kimi zaman sulama için iyi olanaklar da sunmaktadır. Ancak nehirler sıkça dar boğazlar oluşturmakta ve bu nedenle de tarımsal kullanımı mümkün kılmaktadır. Aras'ın bir kolu olan Arpaçay ve Murat Suyu bu durumun örnekleridir⁷⁸.

Yılın yarısını kaplayan kış mevsimine rağmen Doğu Anadolu Yaylası'nda 1.800 m'ye kadar buğday, 2.100 m 'ye kadarsa arpa yetişir. Tarımsal olarak daha elverişli olan yerler ve özellikle Aras Vadisi'nde, daha Urartu zamanında üzüm üretilmekteydi⁷⁹.

Bölgenin verimliliği, hayvancılık, bağcılık, yağ, meyve plantasyonları hem Asur ve Urartu yazılı kaynaklarında, hem de arkeolojik bulgularla ortaya koymuştur. Ermeni tarihçi Hovannes Katolikos 10. Yy da, tarımdaki yüksek düzeyi aşağıdaki biçimde övmektedir.

*“bağlar yaptılar, zeytin ağaçlarının sıralarının güzel kokulu aralıklarını ve bahçeleri yaptılar, zararlı otu olmayan tarlaları sürdüler ve yüz kat daha fazla meyve aldılar. Zengin bir hasatla depoları ve siloları fazlasıyla doldu ve bağbozumunda da tenekeleri”*⁸⁰.

Feodal Monarşik Urartu Devleti'nde yönetim aygıtının tek merkezde toplanması, ülkede tarım temelini oluşturan sulama sistemlerinin yetkinleşmesini ve gelişmesini sağladı. Bununla orantılı olarak, tarımsal üretimin artması, tarım ile hayvancılık arasında gittikçe artan ayrılık, madenciliğin ilerlemesi, merkezi bölge ile taşrada ki verimli ovalarda büyük toplumsal tarım merkezlerinin kurulması el emeği talebini, yani bu işleri yürütecek insan talebini artırıyordu. Çünkü kent yaşamının gereksinimini karşılayacak, hammadelerin birçoğunu işleyecek, zorunlu tüketim maddelerini üretecek

⁷⁸Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006,s.25-26. ; Baki Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970,s.3.

⁷⁹Mirjo Salvini,*a.g.e*,s.26.

⁸⁰Mirjo Salvini,*a.g.e*,s.26.

atölyelerde çalıştırılmak üzere, çeşitli bölgelerden sürülerek getirilen halk yığınları arasında, zanaatçılara gereksinim duyuluyordu. Bu nedenle Urartu kralları –eski doğu devletlerinde çok yaygın bir gelenek halinde uygulanan- çeşitli ülkelere yaptıkları yağma seferlerinde, sayıları on binleri bulan kadınlı-erkekli toplulukları, bu arada zanaatçıları da sürüp getirerek, işlenmemiş yeni topraklar üzerinde kurulan krali tarım merkezlerine yerleştiriliyorlardı. Böylece ilkel topluluğun üyelerinden oluşan zanaatçılar, merkeziyetçi Urartu krallığı, kral soyunun temsilcileri, soylular ve eyalet yöneticileri tarafından sömürülen bağımlı zanaatçılar haline dönüştüler⁸¹.

Zaferle biten her savaş ve yağma seferi, Urartu krallığına çok ucuz bir köle kol emeği sağladı. Bağımlı halk tabakalarının ve kölelerin emeği, gittikçe özgür yurttaşların emeğinin yerini alıyordu. Özellikle bu olgu, tarım güçlü bir şekilde kendini gösterdi. Yığın halinde bağımlı halk yığınları ile köle kol gücüne başvurulması, büyük yerleşme merkezlerindeki topraklarda tarımsal üretimi artırdı. Ancak merkeziyetçi Urartu krallığının güç kazanıp egemenlik bölgesini genişletmesiyle orantılı olarak, taşradaki eyaletlerde çok sayıda büyük toplumsal “ekonomik tarım merkezleri”nin kurulmasına karşın köylülerin mülklerinin yetersizliğinin yanı sıra, köleliğin genişlemesi sonucunda zanaatçı mesleğinin ve özgür zanaatçıların derce derece azalmasının da, Urartu ekonomisi üzerinde bir başka olumsuz etkisi oldu. Çünkü köle emeğinin gittikçe daha geniş ölçüde yol, baraj, sulama kanalları, kale, saray, tapınak, kült merkezleri ile kaya mezarları gibi anıtsal yapıtlarda kullanılması, tekniğin gelişmesini, dolayısıyla bütünü içinde üretimin gelişmesini engelledi⁸².

Gerek merkezi bölgede gerekse taşradaki eyaletlerde kurulan devlete ait toplumsal “ tarım ve ekonomik yerleşme merkezleri” nin yönetimini sağlayan kalelerin atölyelerinde üretilen her çeşit eşya, öncelikle o yerde tüketiliyordu. Yani büyük tarım merkezlerinin çevresindeki topraklar üzerinde üretilen tarım ürünleri, nasıl ki buradaki yönetici tabaka, ordu, saray ve tapınak görevlileri ile üretime katılan halk yığınları tarafından tüketiliyorduydu, zanaat eşyalarının değış tokuşu, büyük kentler ile toplumsal tarım ve ekonomik yerleşme merkezleri arasında yapılıyordu. Üretim artışı ise, vergi olarak Tuşpa’daki merkezi yönetime gönderiliyordu. Bu kapalı ve doğal bir

⁸¹Oktay Belli, “Urartu Sanatının sosyo-ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul, 1978s.48.

⁸²Oktay Belli, *a.g.e.*, s.49.

ekonomiydi. Tarım merkezleri çevresinde ki zanaat, tarımla kaynaşmış durumdaydı ve birbirinden ayrılamıyordu. Kurulan kentler tam anlamıyla ziraat ve zanaat merkezleri olarak gelişemiyorlardı. Kurulan tarım ve ekonomik yerleşme merkezlerinin yönetimini sağlayan kalelerin atölyelerdeki üretim, bir tek amaç güdüyordu; eyalet yöneticilerinin soyluların, ordunun ve halkın gereksinimlerini yerel üretimle karşılamakla birlikte, yukarıda da değindiğimiz gibi, taşra eyaletlerinin vergi olarak ödediği üretim artışı eşyalarda bunları tamamlıyordu. Dolayısıyla bu işletmelerde üretilen her şey, birkaç özel durum dışında, hemen hemen kendi yöresinde tüketiliyordu⁸³.

Urartular sulama tesisleri ile topraklarının verimini artırıyorlardı. Bugün mevcut olan bazı küçük göllerin (Keşiş göl ve Gökçe göl) Urartular tarafından sun'i olarak meydana getirilmiş oldukları kabul edilmektedir. Urartu ülkesinde hayvancılık da büyük rol oynamakta idi. At yetiştirme de başarılı olmuştur; esasen Hurri devrinde de bu bölgede güzel at yetiştirildi. Hititler at yetiştirilmesini ve ehlileştirilmesi hususunda Hurrilerden istifade etmişlerdir. Asur kralı Sargon Urartu'da çok bol miktarda at bulunduğunu zikretmektedir⁸⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan modern kentlerdeki nüfusun besin gereksinimi, tarla tarımının yanı sıra özellikle bahçe tarımı karşılamak zorundaydı. Genellikle demirden yapılmış modern demir aletlerle yapılan bahçe tarımı ise, sürekli ve düzenli bir sulama sistemi ile mümkün olabilmekteydi. Bunun içinde Urartu kralığı bu bölgede ki küçük ovaları sulamak amacıyla baraj, gölet ve sulama kanalları yapmışlardır. Büyük bir mühendislik bilgisi ile inşa edilen bu baraj ve sulama kanallarının en güzel örneğini ise Keşiş Göl ve Kırca Göl Barajı ile Menua (Şamram) kanalı oluşturmaktadır⁸⁵.

Nüfusun hızlı bir şekilde çoğalması, toplumun maddi hayatının doğal bir koşulunu oluşturur ve toplumun ilerlemesi üzerinde kesin bir etki yapar. Örneğin, küçük

⁸³Oktay Belli,*a.g.e.*,51.; Mirjo Salvini,*a.g.e.*, s.26.

⁸⁴Charles Burney, "Urartian Irrigation Works", *Anatolian Studies*, S.XXII, Ankara,1972,s.183.;Ekrem Akurgal, "Urartu Medeniyeti", *Anatolia IV*,Ankara, 1959,s.70.

⁸⁵Oktay Belli," Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-27 Nisan1988)*,Ankara,1988, s.313. : Oktay Belli ; "Van Bölgesinde Bulunan Yeni Urartu Barajları", *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van*,6-12 Ağustos 1990,Ankara,1994.s.9.

verimli ovalarda nüfusun yoğunlaşarak maddi servetleri üretmesi ekonomik ilişkilerin kurulmasını, çalışma deneyimlerinin ve alışkanlıkların yayılmasını hızlandırdığı gibi, doğaya karşı verilen savaşında ve üretimin gelişmesinde çok büyük bir rol oynamıştır. Bu nedenle-ortak düşman Asur krallığının yapma seferlerine karşı koymak için kendi aralarında zorunlu olarak birleşen boylar federasyonundan merkezi devlete geçiş aşamasında- insan topluluklarını bir tek merkezi yönetim altında toplanabilmesinde başarılı kılan en önemli ekonomik etkenlerden birisi de, demirden yapılmış tarım aletlerinin yetkinleşmesi ve tarımın olanaklı olmasıdır⁸⁶.

Doğu Anadolu yüksek yaylasında, Urartu öncesi toplulukların üretici güçlerinde ki gelişme. Özellikle madenden aletlerin yapımı için çeşitli madenlerin çok geniş biçimde kullanılması sonucunu doğurdu. Örneğin daha öncede belirttiğimiz gibi Ernis gömütlerinden ele geçirilen demirden yapılmış aletler, tarımda, Erken Demir Çağından başlamak üzere kayda değer hızlı bir ilerleme sağladı. Demirden yeni avadanlıkların yapılmış olması, alet yapımında yararlanılan ağaç, taş, kemik ve başka madenlerin işlenmesine yardım etti. Bu da çalışma alışkanlıklarının ve tekniklerin yolların duraksamadan gelişmesini sağladı⁸⁷.

II.1.1. Sulama Kanalları

Araştırmacı Schulz, antik tarihçi K.Movses'in sözünü ettiği ve Asur kraliçesi Semiramis tarafından inşaa ettirilmiş olduğu büyük bir kanalla karşılaşmıştır. Bu kanalında yakınında yeni bazı yazıtları gün ışığına çıkartmıştır. Bütün bu yazıtların çözümlenmesi bir yüzyıldan fazla sürmüştür, ve böylece bu kentin esas yapıcılar üzerinde ki giz perdesi ortadan kalkmıştır. Yazıtlardan öğrenildiğine göre olayın aslı şudur; M.Ö.810-781 yılları arasından Urartu tahtında hüküm sürmüş olan kral Menua, Asur kraliçesi Sammuramat'ı büyük bir yenilgiye uğratmış ve kentin su gereksinimini karşılayan bu kanalı inşa ettirmiştir. Fakat arkeolog Schulz'un Hakkari (Çölemerik) yakınında öldürülmesi bu bilim adamının çalışmalarının devamını engellemiştir⁸⁸.

⁸⁶Oktay Belli,"Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul,1978s.47.

⁸⁷Oktay Belli, *a.g.e.*,47.

⁸⁸Oktay Belli, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*,İstanbul,1982,C.1,s.140.

Urartu Kralı Menua, krallığın bir çok bölgesi'nde kaleler, saraylar, tapınaklar ve sulama kanalları inşa ettirmiş ülkesinin büyük bir bölümünü bağlık bahçelik haline getirmiştir. Menua'nın yapmış olduğu işler ve onun komutasındaki Urartu ordularının kazanmış olduğu zaferler, günümüze değin gelen çok sayıdaki yazıttan anlaşılmaktadır. Menua, dönemine ait ele geçirilen 120'den fazla yazıtta, en çok yazıt bırakan kral özelliği taşımaktadır.

Menua Van Kalesi'nin mimarıdır. Başkent Tuşpa'ya giden bütün giriş yollarını, özellikle kuzey,doğu ve güneydoğuya doğru giden yolları kale ve yerleşme merkezleri ile tahkim etmiştir. Aynı zamanda Menua'nın büyük bir yol mühendisi olduğu da anlaşılmaktadır. Çünkü Urartu yollarının % 70 'i bu dönemde yapılmıştır.

Van ovasının su gereksinimini karşılaya bilmek için 51 km'den fazla uzunlukta bir kanal yaptırmıştır. Gürpınar (eski Havasar) Ovası'ndan Van Ovası'na değin uzanan ve bugün bile kullanılan kanala halk Samram Kanalı adını vermektedir. Belirli kesimleri büyük taş bloklardan inşa edilmiş duvarların üzerine değin su yolları uzatılmış, vadilerden ise "su kemerleri" ile kanal devam ettirilmiştir⁸⁹.

Kanal boyunca çeşitli yerlerde toplam olarak 14 adet yazı konulmuştur. Bu yazıtlarda, kanalı inşa ettiren Menua'nın adı ile yapıyı tahrip edecek olanları ve bunları kendisinin yaptırmış olduğunu ileri sürenleri lanetleyen metinler vardır. Ayrıca kurulan yeni büyük yerleşme merkezlerindeki nüfusun yiyecek gereksinimini karşılamak amacıyla Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Muradiye⁹⁰, Erciş ve Malazgirt Ovaları'nda da sulama kanalları yapılmış, tarımın daha verimli olması sağlanmıştır. Örneğin, Erciş'te ele geçirilen çivi yazılı bir belgede Urartu kralı Menua Alia ve Tanrı Quera'nın kentine giden kanalın inşasından söz edilmektedir. Menua yaptırmış olduğu kale yol ve sulama kanalları ile, kendisinden sonra gelen Urartu krallarına erişemedikleri bir örnek olmuştur⁹¹.

Zernaki Tepe M.Ö. I.Bin yılında Doğu Anadolu yüksek yaylasında dik kesişen caddeler ve sokakları ile en eski ızgara planlı kesiti yansıtmaktadır. Zernaki Tepe'nin batısında ise kuzeyden gelen suların oluşturduğu Zeylan Deresi bulunmaktaydı. Zeylan

⁸⁹Oktay Belli, *a.g.e.*,s.159.; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992,s.4.

⁹⁰ Muradiye hakkında daha geniş bilgi için bknz; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2006,s.85.

⁹¹Oktay Belli, *a.g.e.* ,s.159.Afif Erzen, *a.g.e.*,s.4.

Deresi üzerinden kurulan Urartu Barajı ve bu barajdan çıkan sulama kanalları, oldukça verimli topraklara sahip Erciş Ovası'nı sulamaktaydı. Bugün tamamen tahrip olan Urartu barajının yakınına modern Koçkaya Barajı inşa edilmektedir⁹².

Yazılı kaynakların ve arkeolojik buluntuların vermiş oldukları bilgilere göre Urartu Kralı II.Rusa dönemi yeni bir imar ve Urartu Krallığı'nın Batı Asya toplulukları arasında yeniden nüfuz kazanmış olduğu bir dönemdir. Yeni yerleşme yerlerinin eşsiz olmasına çalışan II.Rusa ayrıca su kanalları⁹³, Van Ovası'nın 40 km. doğusundaki Erek Dağı'nın arkasında yapay bir göl, Rusa Gölü ve çok sayıda bahçe ve bağ yaptırmıştır. Başkentin bu gelişimi tanımlayan bir yazıtta, Erek Dağı'nın arkasında yer alan Keşiş Gölde (Rusa Gölü) yapılan barajdan getirilen yeni su kanallarının hem Tuşpa, hem de Rusahinili kentlerinin su gereksinmesinin karşılanması için yapılmış olduğu belirtilmektedir⁹⁴. Bu büyük hidrolik proje hala işlevini sürdürmekte ve Van'ın sebze ve meyve bahçelerini sulamaktadır⁹⁵.

İşlenmemiş verimli topraklar üzerinde, devlete ait tarım ve ekonomik merkezlere krallık tarafından yerleştirilen halk yığınları, kişi olarak daha özgür ve eski yerlerindeki feodal sömürüye oranla hissedilecek kadar daha hafif bir düzenle yönetildiler. Urartu krallığında zanaatçılık, genellikle özgür ama, bağımlı yurttaşlar tarafından yapılıyordu. Ancak özellikle baraj, sulama kanalları, inşaatçılık v.b. gibi en zor ve kaba işler, kölelere yaptırılıyordu. Anıtsal kaleler, saraylar ve tapınakların yapımında, tonlarca ağırlıktaki taş bloklarını kaldırmak amacıyla kurulmuş özel tesisler olmalıydı. Büyük bir özenle işlenmiş tonlarca ağırlıktaki taş bloklarını kaldırmak amacıyla kurulmuş özel tesisler olmalıydı. Yiyecek depoları barajlar, sulama kanalları ve kerhiz sistemi, bu dönemde erişilen teknik ilerlemeyi açıkça kanıtlar⁹⁶.

Urartu sınırından Erbil'e yer altı suyu sistemi ile su getirdiği kaydedilmekte ve bu sistemin Urartular'ınkinden ayrı bir sistem olduğu söylenmektedir. Halbuki Van'ın

⁹²Oktay Belli, *a.g.e.*, s.171.

⁹³Su kanalları hakkında daha geniş bilgi için bkz; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2006,s.77.

⁹⁴Beşir Aşan,"Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler",*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul,1993,S.87,s.156.

⁹⁵Oktay Belli, *a.g.e.*,s.174.

⁹⁶Oktay Belli," Urartu Sanatının sosyo-ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", *Anadolu Araştırmaları VI* İstanbul,1978,s.50.

kuzey doğusundan gelerek bugünkü şehrin ortasından geçip Van Kalesi istikametine giden ve tamamen aynı adla anılan yani Kehriz denilen yer altı suyunun Urartulardan kalmış olması büyük ihtimal dahilindedir. Esasen Anadolu'nun bir çok yerinde bu sistem mevcuttur. Tabii olarak hepsinin Urartulardan kalmış olacağını iddia edecek değiliz. Ancak Van'da bu kehriz sistemi vardır⁹⁷.

II.1.2. Su Şebekesi

Doğu Anadolu'nun iklimi aslında kara iklimidir. Bu özellik bölgenin mihreri boyunca doğuya ilerledikçe, yani civarında ki denizlerin etki alanından uzaklaştıkça, kendini daha fazla gösterir. Bölgede kışlar çok uzun, şiddetli ve karlıdır. Bun karşılık yaz mevsimi çok kısa olmakla beraber, bölgenin kuzeyindeki yüksek yaylalar da bile oldukça sıcak geçer. Bunun sonucu olarak, yıllık sıcaklık farkları çoğunlukla 25 dereceden fazladır. Yıllık yağış miktarı genellikle 400mm'nin üzerindedir. Orta Anadolu'dan daha iyi bir durumu gösterir. Doğu Anadolu'nun kuzey doğusunda bulunan geniş bir alan sularını Kura ve Aras nehirleri aracılığıyla Hazar Denizine gönderir. Bölgenin güneydoğusunda ise, Anadolu'nun ikinci önemli kapalı havzasını oluşturan Van Gölü Havzası yer alır. Bunun dışında kalan alanların sularını, Basra Körfezine dökülen Dicle ve Fırat ırmakları ve bunların kolları toplar, götürür. Bu ırmaklar, yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu'nun verimli topraklarını, ham maddelerini Mezopotamya'ya taşımış ve oranları hem su, hem de toprak yönünden besleyerek, büyük kentlerin, devletlerin ve uygarlıklarında yaratılmasında önemli rol oynamışlardır⁹⁸.

Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir saha sularının Kura ve Aras Nehirleri vasıtasıyla Hazar Denizine gönderir. Bölgenin Güneydoğusunda ise Türkiye'nin ikinci önemli kapalı havzasını teşkil eden Van Gölü Havzası yer alır. Bunun dışında kalan sahaların sularını Basra Körfezine dökülen Dicle-Fırat ve bunların kollarını toplar. Bu nehirler yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu'nun verimli hammaddelerini Mezopotamya'ya taşımış ve Mezopotamya ülkesini hem su ve

⁹⁷Baki Ögün,"Urartu Araştırmaları'nın Anadolu, Yunanistan ve Etrüks Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", VI *T.T.Kongresi (20-26 Ekim 1961)*,Ankara, 1967,s.66.

⁹⁸Bir İnsanlık Ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji, Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000,s.504.

hem de toprak bakımından besleyerek, büyük kültürlerin meydana gelmesinde birinci derecede rol oynamıştır⁹⁹.

II.1.2. Bölgenin Su Kaynakları

1.Yer Üstü Suları

Gürpınar ovası ile Van ovasının belli başlı yer üstü su kaynakları şunlardır;

a)Hoşap (Engil)

b)Geniş göün sularını boşaltan Çorak dere (Değirmen dere) ve

c)Şamram pınarı¹⁰⁰.

2) Yer Altı Suları

Yer altı suları konusunda bölgede yeteri kadar ölçüm yapılmamış olmakla birlikte yapılan sondajlara göre yer altı kaynaklarının pek ümit verici olmadığı anlaşılmaktadır¹⁰¹.

II.1.2.1. Sulama Kanalı

Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu’da yaptırılan önemli imar faaliyetleri bu bölgeye Eskiçağ’da altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Şuana kadar bulunmuş olan 63’ü aşkın baraj, sulama kanalı ve gölet Doğu Anadolu’yu barajlar bölgesi durumuna getirmiştir. Bu sayıya ne Anadolu’da ne de dünyanın başka bir yerinde rastlanılmamaktadır. Daha önemlisi 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan çok sayıda ki baraj, gölet ve sulama kanalına şimdiye kadar dünyanın hiçbir yerinde rastlanılmamaktadır. Buna dayanarak Urartu’yu Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyası’nın en büyük “Hidrolik Uygarlığı” olarak adlandırmak hiç de abartılı olmasa gerektir.¹⁰²

Bölgede ilk sulama sisteminin Urartular tarafından yapılmış olması bölge için bir dönüm noktası niteliğindedir. Bu zamana kadar bölgede ki ekonomik faaliyetlerde hayvancılık ön planda iken bundan sonra bölgede artık tarım ön plana çıkmaya

⁹⁹Afif Erzen,*Doğu Anadolu ve Urartular*,T.T.K.,1992,s.4.

¹⁰⁰Baki Öğün, *Van’da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970, s.8.

¹⁰¹Baki Öğün, *a.g.e.*,s.9.

¹⁰²Oktay Belli,“Dünya’nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartu”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* Ankara,2000,s.394.

başlamıştır. Yani sulamaya dayanan ilk modern tarımın temeli Urartular tarafından atılmıştır. Yapılmış olan gölet, sulama kanalı ve barajlarda bunun kanıtıdır. Yapılmış olan bu sulama sistemi kendisinden sonraki uygarlıkların söylencelerini konu olmuştur. Çünkü tarih boyunca artık böyle bir sulama sistemi geliştirilememiş ve 2800 yıla yakın kullanılması da önemini kanıtlamaktadır.¹⁰³

Anadolu coğrafyası tarih boyunca birçok şiddetli deprem geçirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde yapılan su ile ilgili tesisler bu depremlere karton gibi çökerken, Urartularca yapılanların ise çok daha az etkilendikleri görülmektedir. Urartu su mühendisleri depreme karşı önlem almamış olsaydılar bu yapıların hiç biri günümüze kadar ulaşamazdı. Urartuların bu teknolojide ilerlemiş olmalarının altında da madencilikte göstermiş oldukları olağanüstü ilerlemenin çok büyük etkisi olmuştur. Bunu biraz daha açıklarsak eğer; demirden yapılan aletlerin daha sağlam olduğunu ve bu aletlerin de baraj ve sulama sistemlerinin inşaatında kullandıklarını söyleyebiliriz. Milyonlarca metre küp taşın çıkarılmasında kullanılan kazmalardan, sulama için açılan kanallarda kullanılan küreklerin kullanıldığı şüphesizdir. Doğu Anadolu coğrafyası düşünüldüğünde çalışma süresi mevsimsel olarak 5 ay civarındadır. Eğer bu bahsettiğimiz aletler kullanılmış olmasaydı bu kadar kısa sürede bu kadar çok mesefa yol kat edilmesi imkansızlaşırdı¹⁰⁴.

Doğu Anadolu'yu diğer bölgelerden ayıran bir özellikte bölgenin diğer bölgeler göre deniz seviyesinden olan yüksekliğidir. Buna dayanarak bölgede sadece hayvancılık yapılabilmekteyken Urartular'ın kurmuş oldukları sulama sistemi sayesinde bölgede tarımda yapılmıştır. Öyle ki Urartular'ın dışında tarih boyunca diğer devletler tarafından bu sistem kullanılmıştır. Hatta bazen vergi olarak sebze ve meyvenin verilmiş olması da bölgenin bağlık ve bahçelik açısından ne kadar gelişmiş olduğunu bize kanıtlamaktadır¹⁰⁵. Ancak maalesef bölgede bulunan ormanların zamanla yok edilmesi yüzünden baraj ve sulama sistemleri zamanla erozyon maruz kalmıştır ve verim oranı azalmıştır¹⁰⁶.

¹⁰³Oktay Belli, *a.g.e.*,s.394-95.

¹⁰⁴Oktay Belli, *a.g.e.*,s.395.

¹⁰⁵M.Beşir Aşan,"Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler",Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.87,İstanbul, Aralık 1993,s.155.

¹⁰⁶Oktay Belli, *a.g.e.*,s.397.

II.1.2.1.1. Şamram Sulama Tesisleri

Şamram kaynağında çıkan sulardan faydalanılarak yapılan sulama ilgili tesisler bunlardır: A) Hosp kanalı, B)Beyarkı ve C) Şamram kanalıdır.

A) Hosp Kanalı : şamram kanalının başlangıcında kaynağın hemen sol yakasından basit bir prizle ayrılıp, arazi içerisinde açılmış basit bir hendek şeklinde Hosp ve Hırç köyleri arazisini sulamak üzere batıya doğru uzanan bir kanalıdır. Bu kanal daha sonra Beyarkı ile birleştirilmiştir¹⁰⁷.

B) Beyarkı: Şamram suyunun bir kısmı, kaynaktan 4,5 km ilerde Demirkapaklı ve dolu savaklı modern küçük bir yapı olan regülatörle, Hosp kanalına aşağı yukarı paralel şekilde uzanan bir kanalla yine batıya doğru sevk edilmiştir. Kanal, Hosp ve Hırç köylerinin kuzeyinden, Güganis, Mülk ve Mars köylerinin güneyinden geçmektedir. 3000 hektarlık bir araziye sulaması amacıyla açılmıştır¹⁰⁸.

C) Şamram Kanalı: Beyarkı regülatöründen sonra 1,5 km kuzeyde Aşağı Kaymaz (mecingir) ile Harnik köyler arasında kurulmuş kapaksız modern bir regülatörle Şamram suyunun 3-3,5 metre küp/sn lik bir kısmı Şamram Kanalı ile Van'a kadar sevk edilmektedir. Kanal altında kalan arazi net 5000 hektar civarında ise de bunun halen ancak 2000-2200 hektarı sulanabilmektedir. Bu gün 54 km uzunluğundadır bu kanal¹⁰⁹.

Günümüzde bile türkölere konu olan Menua (Şamram) kanalı 51 km.uzunluğa sahip olup, yaklaşık 2800 yıldan beri hâlâ Van Ovası'nı kesintisiz olarak sulamaktadır. Bu özelliğinden dolayı Menua Kanalı'nın benzerine ne Anadolu'da ne de dünyanın başka bir yerinde rastlanmaz¹¹⁰. Bilge Umar ise bu kanalın uzunluğunun 80 km olduğunu söylemektedir¹¹¹.

¹⁰⁷ Baki Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970, s.11.

¹⁰⁸ Baki Ögün, *a.g.e.*, s.11.

¹⁰⁹ Baki Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970, s.12.

¹¹⁰ Oktay Belli, " Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması" ,*VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-27 Nisan1988)*, Ankara, 1988,s.31.

¹¹¹ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir,1982,s.129.

II.1.2.1.2. Menua Kanalı

Anadolu ve dünya su mühendisliği bir harikası olan 51 km. uzunluğunda ki Menua sulama kanalı, aynı zamanda 2800 yıllık ölümsüz bir aşk efsanesini de simgelemektedir. Kanalın çevresinde kral Menua (yaklş. M.Ö.810-786) tarafından kızı Tariria için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yapay teraslar halinde yaptırılan asma bahçeleri, Asur Kraliçesi Semiramis'in dünyanın yedi harikasından birisi sayılan asma bahçeleriyle özdeşleştirilerek ölümsüzleştirilmiştir. Halk tarafından bir aşk öyküsüyle efsaneleştirilerek Semiramis/Şamram adını alan bu ünlü sulama kanalı, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Çağlar boyunca adı değiştirilmeden varlığını sürdüren Şamram Kanalı, günümüzde sevilerek söylenen halk türkülerinde “*Edremit Van’a bakar içinden Şamram akar*” dizeleriyle yaşamaya devam etmektedir¹¹².

Anadolu ve Dünya su mühendisliği harikası olan 51 km. uzunluğundaki Menua Sulama Kanalı, aynı zamanda 2800 yıllık ölümsüz bir aşk efsanesini de simgelemektedir. Kanalın çevresinde Kral Menua tarafından eş Tariria için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yapay teraslar halinde yaptırılan asma bahçeleri, Asur Kraliçesi Semiramis'in Dünya'nın 7 harikasından biri sayılan asma bahçeleriyle özdeşleştirilerek efsaneleştirilmiştir. Halk tarafından efsaneleştirilerek Semiramis/Şamram adını alan bu ünlü sulama kanalı, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze değin ulaşmıştır¹¹³.

II.1.2.1.3. Ferhat Sulama Kanalı

Urartu su mühendisliğinin bir başka ilginç örneklerinden biri olan Ferhat Kanalı, yaklaşık olarak 2700 yıldan beri kesintisiz olarak çalışmakta ve çevresinde yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır. Bundan da önemlisi Ferhat Kanalı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde büyük bir gölden alınarak tarım alanlarını sulamak amacıyla yapılan kanalların şimdilik ilk ve en güzel örneğini oluşturmaktadır. Oldukça başarılı yapılan bu kanal çok büyük bir onarım geçirmemiştir. Tıpkı Menua kanalı gibi değişik söylencelere konu olmuştur. Bölge halkı tarafından güzelliği dillere destan olan Ferhat'ın aşkı Şirin'e kavuşabilmek amacıyla dağları delerek açtığı su kanalı efsanesiyle

¹¹²Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları", *Arkeoloji ve Sanat yayınları*, İstanbul, 1982, s.11.

¹¹³ Oktay Belli, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, "Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartu"*, Ankara, 2000, s.399.

özdeşleştirilmiştir. Zaten kanalın geçtiği 1/25.000’lik haritalarda “Ferhat Arkı” olarak gösterilmektedir¹¹⁴.

Ferhat kanalının geçtiği arazinin daha sert olması kanalın daha kısa tutulmasına neden olmuştur¹¹⁵.

II.1.3. Barajlar

II.1.3.1. Süphan Barajı

Van Gölü’nün kuzey doğusunda 3200 m yüksekliğindeki Pirraşit Dağı’nın hemen kuzey eteğinde ilgi çeken bir barajdır. Burada bulunan gölün adından dolayı “Süphan Barajı” adı verilmiştir. Denizden 2431 m yüksekliğinde bulunan baraj Urartu başkenti Tuşpa’nın yaklaşık olarak 110 km kuzeydoğusunda yer almaktadır¹¹⁶.

Süphan Barajı Urartu Krallığı’nın erken dönem barajları için çok büyük bir önem taşımaktadır. Baraj çevresinde yaptığımız araştırmada ne yazık ki şimdilik koruma kalesi ve inşa yazıtı bulunmamıştır¹¹⁷.

II.1.3.2. Arpayatağı Göleti

Arpayatğı Göleti, Van’ın yaklaşık olarak 97 km güneyinde, Van Topçudeğirmeni (Şahmanis)-Topyıldız yol ayrımı üzerinde bulunmaktadır¹¹⁸.

Arpayatağı Göleti, her ne kadar mimari özellikleri yönünden Van Ovası’ndaki Sıhke Göleti ile kıyaslanmazsa da, şimdilik Kuzey Mezopotamya’ya en yakın su biriktirme tesisini oluşturmaktadır. Mezopotamya bölgesini de besleyerek burada büyük kültürlerin olumasında sağlamıştır denilebilir¹¹⁹.

¹¹⁴Oktay Belli, “Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları”, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul,1982,s.26.

¹¹⁵Oktay Belli,*a.g.e.*,s.19.; Bilge Umar, *a.g.e.*, s.130.

¹¹⁶Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1989”,*VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı 28 Mayıs-1 Haziran 1990*, ,1990,s.111.

¹¹⁷Oktay Belli, *a.g.e.*,s.115.

¹¹⁸Oktay Belli, *a.g.e.*,s.115.

¹¹⁹Oktay Belli, *a.g.e.*,s.116.; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*,Ankara,1992,s.4.

II.1.3.3. Arç Barajı

Arç Barajı, Van ilinin yaklaşık olarak 103 km güneyinde bulunmaktadır. Bu baraja “ Van – Gürpınar-Kırkgeçit-Bacirge-Topçudeğirmeni” yolu izlenerek gidilmekte ve yol 100 km den itibaren doğu yönüne ayrılmaktadır. Arç Barajı en yakınındaki Yapraklı köyünün 3-4 km kadar kuzeyinde bulunmaktadır¹²⁰.

II.1.3.4. Kırmızı Düzlük Barajı

Yöresel deyimle “Deste Sor” olarak adlandırılan Kırmızı Düzlük Barajı, Arç Barajı’nın yaklaşık olarak 1 km kadar doğusunda bulunmaktadır. Kırmızı Düzlük Barajı’nın gerek gövde duvarının uzunluğu, gerekse su biriktirme alanı yönünden, Van Gölü’nün güneyinde yer alan barajların şimdilik en büyüğünü oluşturmaktadır¹²¹.

II.1.3.5. Reşan Barajı

Reşan barajı, Ağrı iline bağlı Diyadin ilçesinin 12 km güneydoğusunda bulunmaktadır. Van’ın kuzeyinde yer alan Reşan Barajı’nın Van’a uzaklığı ise 221 km dir. Van Gölü’nün kuzeyindeki volkanik Aladağ (3255 m) ve Tendürek (3315) dağlarının kuzey eteğinde yer alan Reşan Barajı, günümüzdeki modern anayolların dışında bulunmaktadır. Baraja en yakın köy, Hacı Halit köyüdür, baraj köyün 1,5 km doğusunda bulunmaktadır¹²².

II.1.3.6. Sünnet Nebi Barajı

Ağrı ili Diyadin ilçesinin 14 km güneyinde yer alan Sünnet Nebi Barajı, Reşan Barajının da 4.5 km güneybatısında bulunmaktadır. Baraja en yakın köy yine Hacı Halit köyüdür, baraj köyün 3.5 km güneybatısında yer almaktadır. Ulaşım zordur bu baraja¹²³.

II.1.3.7. Gövelek Barajı

Urartu krallığı’nın 2.başkenti Toprakkale’nin (eski Rusahinili) 24 km kuzeydoğusunda yer alan Gövelek (eski Ermanis) köyünün kuzeydoğusunda, küçük bir göl bulunmaktadır. Kabaca kuzey güney doğrultusunda uzanan ve fazla derin olmayan

¹²⁰Oktay Belli, *a.g.e.*,s.116.

¹²¹Oktay Belli, *a.g.e.*,s.118.

¹²²Oktay Belli, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *IX Araştırma Sonuçları 24-28 Mayıs*, Ankara, 1992, s.337.

¹²³Oktay Belli, *a.g.e.*, s.339.

göl, 790.000 metre karelik bir alanı kaplamaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 2150 metredir. Gölün suları çevresinde bulunan kar ve yağmur sularının gelip birikmesiyle oluşmaktadır. Çevresi sığ olan gölde sazlıklar geniş yer kaplamaktadır¹²⁴.

II.1.3.8. Rusa Barajı

Van Ovası'nın doğusunu yarım ay gibi çevreleyerek Erek Dağı'nın üzerinde bulunan Rusa Barajı'nın Urartu Kralı II.Rusa tarafından yaptırılmıştır. Baraj hakkında önemli bilgileri içeren çivi yazılı stel 100 sene önce Berlin'e kaçırılmıştır. Halk tarafından Keşişgöl Barajı olarak isimlendirilen baraj batı yönüne doğru akıntılan sular, Van Ovası'nın sulanamayan kuzeybatı ve güneydoğu kesimlerindeki tarım alanlarını sulamaktadır. Deniz seviyesinden 2544 m yüksekte kurulmuş olan bu baraj halen işlevselliğini devam ettirmektedir. Bu barajın suları çok dar ve dik vadilerden hızlı bir şekle akmaktadır¹²⁵.

II.1.3.9. Memedik Göleti

Memedik Göleti Van'ın 45 km. Erçek gölünün ise 10 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Göletin, Erçek Gölü'nün hemen kuzeydoğu kıyısında bulunan Karagündüz Höyüğü'ne olan uzaklığı 8.5 km., Erken Demir Çağı'na ait nekropoller uzaklığı ise 7 km. dir. Bu ilginç göletin M.Ö.9.yy sonunda yapıldığı anlaşılmaktadır¹²⁶.

Bu göletin duvarı Urartuların en uzun gölet duvarını oluşturmaktadır 1 km. uzunluğundandır. Bundan sonraki ise 342 m duvar uzunluğuyla Sıhke Göleti gelmektedir¹²⁷.

Memedik Göleti'nin yapılmasının en büyük amacı, arazide derin bir yatak açan Memedik Çayı'nın kuzeyde sulayamadığı verimli topraklarda yapılan tarım ve sebze bahçelerinin su ihtiyacını karşılamak içindir. Batı ve güneybatı yönüne doğru akıtılan sula Erçek Gölü'ne doğru uzanan yaklaşık 8 km. uzunluğundaki toprakları

¹²⁴Oktay Belli,*a.g.e.*, s.341.

¹²⁵Oktay Belli,"Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*,Ankara,2000,s.400-01.

¹²⁶Oktay Belli,*a.g.e.*,s.398.

¹²⁷ Oktay Belli,*a.g.e.*,s.394.

sulamaktadır. Buradaki işi bittikten sonra inşa edilen başka bir beton kanalla su yine Memedik Çayına akmaktadır¹²⁸.

II.1.4.Tarımsal Alanlar

Kuzeyde Gökçe Göl (Sevan Gölü), güneyde Urmiye Gölü ve Van Gölü ile çevrili bir alanda kurulmuş olduğu için Urartu coğrafyasına “üç göller” adı da verilmektedir. Bu coğrafya yüksek dağlarla kaplıdır ve dağların üst kısımlarında düzlükler bulunmaktadır. Deniz seviyesinden de oldukça yüksek bir bölgedir. Bulunduğu yere göre daha alçakta kalan ve etrafı dağlarla çevrili olan araziler tarıma elverişli alanlardır. Bunların bir kısmı doğal yollar ile birbirine bağlıdır bundan dolayı bir avantaj elde etmiş durumdadırlar. Sulama için kullanılacak su pek fazla bulunmamaktadır. Doğal su kaynaklarının yetersizliğinden dolayı yapılan sulama kanallarında yine coğrafyanın azizliğine uğramış durumdadır.¹²⁹

Etrafı dağlarla çevrilmiş küçük tarımsal düzlüklerin başında Van Ovası gelmektedir. Bu bölge Van Gölü’ne göre deniz seviyesinden bira daha yüksektedir. Bu alanın sulanması için 55 km. uzunluğunda bir kanalla su taşınmaktadır ve Van Ovası sulanmaktadır. İklimde Van Gölü nedeniyle daha ılımandır. Ancak tahıl hasadının temmuz ayından önce yapılabilmesi için gerekli olan sıcaklığa sahip değildir. Dağlarla çevrili bir başka alanda Van’ın 60 km kuzeydoğusundaki Muradiye Ovası’dır. Ovanın ortasından geçen ve üzerinde bir şelale olan Bendimahı Çayı, ovanın başlıca su kaynağıdır. Körzüt’ten Deliçay ve Ernis üzerinden giden bir yol bu ovayı ve Van Ovası’nı Erçiş Ovası’na ve buradan daha kuzeyde yer alan Patnos Ovası’na bağlar. Erçiş Ovası bölgenin en verimli tarım alanlarını içerir. Zilan Deresi ve diğer birçok küçük akarsu bu verimliliğin temel kaynağıdır. Bölge çeşitli yollar ile Urartu’nun kuzey ve kuzeydoğu toprakları ile ilişki içindedir¹³⁰.

Doğu Anadolu coğrafyası düşünüldüğü zaman coğrafyanın sadece hayvancılığa müsait olduğunu görürüz. Ancak Urartular geliştirmiş oldukları yapay sulama sistemleri ile imkansız başarımlar ve en kurak yerlerde bağlar bahçeler kurmayı başarmışlardır. Ve bölgede tarımı artık temel ekonomik faaliyet durumuna getirmişlerdir.

¹²⁸ Oktay Belli, *a.g.e.*, s.399.

¹²⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.6.

¹³⁰ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.6.

II.5. Toprak Sistemi

Urartu Krallığı'nın topraklar üzerinde kurduğu egemenlik Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi ile benzerlik gösterir. Bu model, ekonomik anlamda “Asya Tipi Üretim Biçimi” ile de karşılaştırılabilir. Bu sistemde toprak devletindir, köylüler toprağı işler fakat sahibi olamaz. Devletin gönderdiği yüksek memurlar kendilerine verilen üretim birimlerini devlet adına yönetirler. Yöneticilik babadan oğla kalmaz. Devlet her fırsatta yenisini tayin edebilir. Devlete yaptığı hizmetler karşısında yönetici devlet tarafından beslenir ve devlet gücüyle desteklenir. Fazla ürün devlete vergi olarak verilir¹³¹.

Urartu Krallığı ne tip bir sistem uygulamış olursa olsun hakimiyet kurduğu bölgedeki nüfusun besin teminini karşılamak gerekliliğı en önemli problemlerden biridir. Bu yüzden tarım krallık için ayrı bir öneme sahiptir. Urartu'nun yayıldığı bölgelerde varlığını güçlü bir biçimde devam ettirebilmesi için bu toprakları tarıma açması gerekmektedir. Bu toprakları tarıma açarak hem düzenli bir gelir sağlanarak hazineye gelir sağlanmış hem de besin kaynağı temin edilmiş oluyordu¹³².

II.5.1. Urartu Bahçeleri

Eskiçağ'da gerek Doğu gerekse Batı dünyasında bahçe sahibi olmak gurur kaynağıydı ve ayrıcalık göstergesiydi. Bu yüzden krallar, beyler, soylular ve tapınaklar büyük gayretler göstererek çeşitli bağ bahçe ve koruluklar kurmaya özen gösterirler, ozanlar onlardan övgüyle söz ederdi. Tevrat'ta Süleyman'ın Kudüs'teki üzüm bağları, meyve bahçeleri ve parkları anlatılıyor. Homeros'ta ise Phaiak kralı Akinos'un bahçesi ve bağı uzun uzun betimleniyor¹³³.

Bağ bahçe kurmaya önem vermiş uluslar arasında Urartular'ın adları da ön planda sayılabilir. En azından İspuini (İ.Ö.830-820) döneminden başlayarak kralların daha çok Van Gölü Havzasında üzüm bağları meyve bahçeleri yaratmaya önem verdikleri anlaşılmaktadır. Gerçektende İspuini'den II.Rusa'ya (İ.Ö.675-650) değin tahta çıkan tüm krallar günümüze, bu türde bahçeler kurduklarına ilişkin yazıtlar bırakmışlardır. Hatta bağ ve bahçe kurma, çoğu kez kentlerin kuruluşu ile birlikte

¹³¹Erim Konakçı, *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir,2006,s.181.

¹³²Erim Konakçı, *a.g.e.*,s.182.

¹³³Veli Sevin,“Urartu Bahçeleri”,*Belleten*, C.LXIV,Ağustos,2000,s.395.

anılması gerekli, kalıplaşmış bir etkinlik halini almıştır. Bunun yanında Asur kralı II.Sargon ise ünlü 8.seferi sırasında (İ.Ö.714) tarafından yaptırılmış sulama kanalları, meyve bahçeleri ve üzüm bağlarından uzun uzun söz eder. V.yüzyıl tarihçisi Khroneli Movses ise Van Gölü kıyısındaki Tuşpa kentinin doğu, kuzey ve güney taraflarında pek çok meyve bahçesi, korukluk, üzüm bağı ve teraslı bahçeleri bulunduğunu anlatır¹³⁴.

Urartu krallarının yanında saraylı kadınlar ve soylularda bu türde bahçelere sahip olma hakları vardı. Söz gelimi Minua'nın sonraları Şamram Kanalı denen ünlü kanalına bitişik olarak kurulmuş üzüm bağı kızı ya da daha büyük bir olasılıkla karısı Tariria'nın adını taşıyor ve Taririahinili olarak adlandırılıyor¹³⁵.

Bu yazılı bilgilere karşın Urartu bahçelerinin biçim ve konumları hakkında fazla bilgi yoktur. Asur kabartmalarında II.Sargon döneminden başlayarak *kirimahu* denen bahçelerde tam anlamıyla altlıklı ve başlıklı sütuna benzeyen taşıyıcı öğeleriyle pavyonlara yer verildiği bilinmektedir. Bunlar bazen bir su kıyısında bazen de bir korkuluğun üzerinde yer alırlar; içlerinde sunaklar ve kutsal alanlar bulunur. Urartu bahçelerinde de bu türde köşkler-pavyonlar ve dinsel öğeler var mıydı? Varsa nasıldı? Bu soruların yanıtlarını bulmak kolay değildir¹³⁶.

Urartu kabartmalarında bah ve bahçeleri resmedilmemiştir fakat bunların iyi sulanabilen yerlere konuşlandırıldığında şüphesizdir. Örneğin Fırat kenarına kurulan bahçelerin varlığından söz edilmektedir¹³⁷. Yine Zap suyu ve Aras ırmağında bunlardan bazılarıdır.

Su kanalları ile bahçeler arasındaki yakın ilişki Minua'nın ünlü kanalı ile Taririahinili denen bağda görülebilir. Kanalın destek duvarları üzerine kazılmış *in-situ* durumundaki yazıtı nedeniyle Van kent merkezinin 14 km. kadar güneyinde, Edremit ilçesindeki Kadembastı¹³⁸ (eski Katepans) yöresinde olduğu anlaşılan bu bağ Minua Kanalı'nın hemen önündeki yapay teraslar üzerine kurulmuş olmalıydı. Böylelikle Urartu bağ ve bahçelerinin krallarca açtırılan su kanalları çevresinde kurulduğu ve bu

¹³⁴ Veli Sevin, *a.g.e.*,s.396.

¹³⁵ Veli Sevin, *a.g.e.*,s.396.

¹³⁶ Veli Sevin, *a.g.e.*,s.396

¹³⁷ Veli Sevin, *a.g.e.*,s.397.

¹³⁸ Kadembastı hakkında daha geniş bilgi için bkz; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2006,s.80.

kanallardan çekilen arklarla sulandığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Gürpınar ovasından Van Ovası'na doğru uzanan 51.km.'lik Minua Kanalı boyunca Taririahinili gibi pek çok bağ ve bahçenin var olduğu söylenebilir¹³⁹.

Urartu kralları tümüyle kısa ve yağışsız geçen yaz aylarında bağ ve bahçelerini sulayabilmek amacıyla, öteki Yakın Doğu hükümdarları gibi yapay gölle ve göletler de inşa ettirmişlerdir. Nitekim II.Argişti bu türde etkinlikleri kazdırttığı yazıtlarında anlatır. Van Gölü kıyısında kalıntıları günümüze gelmiş pek çok Urartu barajının varlığı bilinir. Özellikle Van Ovası'nın Minua kanalınca sulanmayan, Erek Dağının batı etekleri üzerinde, Urartular döneminde pek çok gölet kurulduğu ve bahçeleri suladığı bilinmektedir¹⁴⁰.

Urartu bahçelerinin türleri ve büyüklükleri konusunda hemen hemen hiç bilgi yoktur. Asur'da olduğu gibi büyük av ve botanik parklarına sahip miydiler? Yoksa Urartu bahçeleri yalnızca pratik amaca yönelik daha küçük meyvelikler miydi? Ancak özel bahçelerin birkaç yüz metre olduğunu gösteren işaretler bulunmaktadır¹⁴¹.

Çavuş tepe sebzelik ve meyveliklerinin kalenin kuzeye tümüyle kapalı, kuytu güney etekleri su kanalları boyunca uzanmaktaydı¹⁴².

Sonuç olarak: Urartu'da sulama sistemlerine yakın şekilde kurulmuş, küçük çaplı üzüm bağları ve meyveliklerin varlığı anlaşılmaktadır. Krallar, soylular ve de tanrılar için oluşturulmuş bulunan bu bahçelerde İÖ.IX.yy sonlarından başlayarak kimi direkli yapıların bulunduğu da söylenebilir. Asur'un erken örneklerinde ki gibi yalnızca pratik yarara yönelik olarak düzenlenmiş bulunan bu bahçe anlayışı Sargonidler döneminin gösteri ve keyfe yönelik bahçelerinden farklı bir geleneğin ürünüdür. Sargonidler döneminde ortaya çıkan bu küçük bahçe anlayışının Asur'a, *bit hilani* ile birlikte Batı'dan geldiği ileri sürülmüşse de bu geleneğin kökeninde daha önce savunulduğu gibi Urartu'dan gelen etkilerinde göz ardı edilmemesi gerektiğine inanıyorum¹⁴³.

¹³⁹ Veli Sevin, *a.g.e.*,s.398.

¹⁴⁰ Veli Sevin, *a.g.e.*,s.398.

¹⁴¹ Veli Sevin, "Urartu Bahçeleri", *Belleten*, C.LXIV, Ağustos,2000,s.399

¹⁴² Veli Sevin, *a.g.e.*, s.401

¹⁴³ Veli Sevin, *a.g.e.*, s.402. ; Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*,İzmir,1996, s.118.

III. HAYVANCILIK

Otlakların bol olarak bulunması nedeniyle Anadolu’da eski çağlardan beri hayvancılığın önemli bir iktisadi uğraş olduğu söylenebilir. Birçok hayvan türünün varlığı bilinmekte ve bunlardan çeşitli şekillerde faydalandığı da açıktır¹⁴⁴.

Erken Transkafkasya Dönemi’ndeki görece sakin, tarımcı sisteminin son bulması, yarımsal düzlüklerin ıssızlaşması ve hemen hemen tümüyle göçebe/yarı-göçebe aşiret düzenine, dolayısıyla yeni bir ekonomik sisteme geçişle sonuçlanan bu sürece yol açan nedenler hakkında çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. Kanımızca iklim ve coğrafi koşullar bu yöre insanının göçebe/yarı göçebe hayvancı olarak yaşaması için daha elverişli; hayvancılıktan elde edilebilecek potansiyel gelirden de, her türlü tehlikesine karşın, daha istikrarlı idi. Nitekim Doğu Anadolu toplumlarının daha İlk Tunç Çağı’ndan başlayarak çiftçi-köylülüğün yanında kısmen yarı pastoral bir yaşam biçimini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Gerçektende Van Gölü’nün doğu kıyısında, Süphan Dağı eteklerinde ki, Orta Tunç Çağı’nda yoğun şekilde yaylak olarak kullanılmış Sütçey Yaylalarının erken transkafkasya dönemi’ne kadar uzanan bir geçmişi olduğu belirlenmiştir. Öyle anlaşıyor ki coğrafi yapı Doğu Anadolu’nun doğu ve kuzey doğusu ile Transkafkasya halklarının göçebe/yarı göçebe hayvancılığı çok erken tarihlerden başlayarak ekonomik geçinim temel yolu olarak algılamalarına yol açmıştır¹⁴⁵.

Fazla yükseklik büyük engebeler ve özellikle ziraatı sınırlandıran iklimi, hayat şartları bakımından Doğu Anadolu’yu çetin bir bölge haline getirmiştir. Bu özellikler insanın yaşama sahasını daraltmış ve onun nisbeten daha elverişli, fakat dağınık ve sınırlı yerlerde toplanmaya sevk etmiştir. Düzlüklerde ve çukur yerlerde ekseriye buğday ziraatı yapılmaktadır. Ancak 2400 m yüksekliğindeki ovalarda da ziraat yapılmaktadır. Buna karşılık mer’a ve çayırların geniş şekilde bulunması tarla ziraatından, çok daha üstün derecede hayvancılığın gelişmesinde rol oynamıştır. Nüfusun azlığı, iklim ve ziraata müsait arazinin darlığı, insanları ayrıca hayvancılığa teşvik eden âmildir. Bugün Türkiye’de hayvan sayısının üçte biri Doğu Anadolu’da

¹⁴⁴ Yüksel Arslantaş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da İktisadi Hayat*, Elazığ, 2008, s.138.

¹⁴⁵ Veli Sevin, “Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi Kökeni Aranan Bir Devlet; Urartu”, *Belleten*, S.252, C.LXVIII,2004, s.357.

bulunmaktadır. İnsan başına ortalama 5-6 hayvan düşmektedir. Şiddetli avarız, kuvvetli meyller, uzun süren kışlar ve zemini kaplayan sürekli kar örtüsü ulaşımın bütün sene boyunca yapılmasına engel teşkil etmiştir. Ancak tabiatın gösterdiği mecburi ulaşım hatlarından uzun yıllardan beri istifade edebilmiştir. Tabii yollar büyük nehir vadilerinden geçmektedir. Sivas-Erzincan-Erzurum-Pasinler-Horasan; Malatya-Elazığ-Muş-Van-Hoşap-Başkale-Yüksekova-Hakkari-Van-Bitlis-Diyarbakır gibi. Buna rağmen memleketin tabii zenginlikleri, jeopolitik durumu, Doğu Anadolu'nun, tarihin en eski çağlardan bugüne kadar iskan edilmesine yol açmıştır. Bunu arkeolojik buluntularda gösteriyor. Türkler'de ilk defa Anadolu'da, burada vatan tutmuşlar; Alp Arslan ve Yavuz Sultan Selim'den beri bugüne kadar bu bölgenin müdafaası için savaşmışlardır¹⁴⁶.

Urartu nüfusunun tamamının tarım ile uğraşmadığı kesindir. Hayvancılık ülke ekonomisinde çok önemli bir paya sahip olmalıdır. Bunu tanrılara sunulan kurban listelerinde belirtilen kurbanlık hayvan sayılarından anlamakta mümkündür. Halkın bir bölümü yaşamını yarı göçebe olarak sürdürmüş olmalıdır. Bu gelenek bugün de devam etmektedir. Bu yarı göçebe hayvancılık hayvancılığın bir nevi sigortası durumundaydı. Asur tehlikesinden korunmayı kolaylaştırmış ve hayvan çeşitliliğinin artmasını sağlamıştır diyebiliriz¹⁴⁷.

Urartu Bölgeler'inde hayvancılığın önemi, fethedilen bölgelerdeki çok sayıdaki sığır ve koyun sayısını içeren belgeler gösterilmektedir. Asur Kralı Sargon, Urartu'ya karşı ünlü 8.seferine çıktığında, kendisinin vakayınüvisi, ordaki at besiciliğinden bahsetmektedir: “ Bu ülkenin insanların (Batı Azerbaycan'ı kastederek) binek atlarının kapasitesi bakımından Urartu Ülkesi'nde hiç bir eşi yok .“ . Strbon'da “Armenia'nın atçılık için çok elverişli” olduğunu ve bu bakımdan “ otlaklarının Med'lerinkine denk” olduğunu söylerler. Marco Polo (1254-1325) Büyük Ermenistan hakkında yaptığı kısa betimlemde burayı 3 kente göre 3 bölüme ayırır : Arzinga, Arziron, Arzicin (Erzurum, Erzincan ve Van kıyısındaki Erçiş). Bu büyük eyalette yazın batı Tatarlarının bütün hayvanlarını topladıklarını yazar. Ramusion'nun metninin bize

¹⁴⁶ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K., 1992, s.6.

¹⁴⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.7 .

aktardığı kadarıyla, Ağrı'dan çıkan nehir ve dereler ile bunlara bağlı olarak var olan zengin bitki örtüsü, bunun nedenidir¹⁴⁸.

Urartu Krallığı'nda tarımsal üretimin yanı sıra hayvan besiciliğinin de krallık denetiminde yapıldığını belirtmek gerekir. Hayvancılık faaliyetleri, bu işi sürekli yapan devlet adına çalışan insanlar tarafından yürütüldüğü "*Rusa buyruk verdi: Mühür tutucu... 'li adama, baş çoban kulu hakkında söyle: Yaşam tanrın hoş olsun...olan Tata kız kaçırdı. Gönüllü geri vermez. Şimdi, efendi, yap ! gönder ! bul ! ver !*" krallığın geç dönemine ait Karmir-Blur'da bulunan kil tabletten de anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın sahip olduğu yüz binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvan değerlendirildiğinde bu alanda da çok sayıda olmasa da bir insan istihdamının gerekli olduğu kabul edilebilir. Örneğin, Hitit de çobanların büyük çoğunluğunu savaşlarda alınan esirler oluşturuyordu¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul, 2006, s.26.

¹⁴⁹ Erim Konakçı, *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s.183.

İKİNCİ BÖLÜM

MADENCİLİK ve TİCARET

I.MADENCİLİK

İnsanlık tarihinin en önemli aşamalarından biriside madenin keşfidir. Eskiçağ insanları da tanımış oldukları madenleri zaman içerisinde daha iyi tanımışlar ve bunlardan daha çok alan da faydalanmışlardır. Artan ihtiyaçlar ve deneyimlerle yeni uygarlıkların doğmasına yol açmışlardır. Urartular yapılan araştırmalar sonucunda madencilik ve sulama sistemleri konusunda oldukça ileri gitmişlerdir¹⁵⁰. Eski toplumların madenle olan ilişkileri günümüz kadar etki yaratmıştır ve daha iyi bir uygarlık seviyesine ulaşılmasına da yardımcı olmuştur¹⁵¹.

M.Ö.9-6. Yüzyıllar arasında başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran gibi çok geniş bir coğrafi bölgede egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı, aynı zamanda Anadolu ve Eski Önasya Dünyası'nın en büyük madenci toplumuydu. Urartu Krallığı'nın Van Gölü Havzası'nda kurulup Anadolu'nun yarısını kadar egemenlik kurmasında bu maden yataklarının ve buradan yapılan üretimin çok büyük etkisi olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları, Eskiçağ'da ilk kez Urartu Krallığı döneminde çok büyük oranda işlenilmiştir¹⁵².

Urartu topraklarının jeolojik zenginliklerine dikkat çekilmelidir: Doğu Anadolu'nun eski gümüş, bakır ve demir yatakları ya Urartu Bölgesi'nde ya da Urartu askeri seferlerine hedef olan yerlerde yoğunlaşmaktadır. Kısmen değerli metallerden oluşan oldukça zengin metal haraçlardan yazılı kaynaklar söz etmektedir¹⁵³

¹⁵⁰ M. Beşir Aşan, "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1993, S.87, s.155.

¹⁵¹ Yüksel Arslantaş, *Prehistorik Çağlarda Anadolu'da Madencilik (En Eski Çağlardan Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar)*, Elazığ, 2008, s.29.

¹⁵² Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.371. ; Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*, İzmir, 1996, s.118.

¹⁵³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s.26.

Urartu madenciliği bugüne kadar yapılan çeşitli çalışmalar konusunda, madenin çeşitli eşyaların yapımında kullanıldığını ortaya koymuştur. Örneğin; takı eşyaları, at koşum takımları¹⁵⁴, silahlar, kült eşyası, heykel, araba ve mobilya parçaları bunlardan bazılarıdır. Doğuda Afganistan-Hindistan-Kuzeybatı İran üzerinde gelen ünlü ticaret yolu buradan geçtiği gibi, bölge aynı zamanda çok zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır, demir, kükürt ve arsen yataklarına sahipti. Asur Kralı II.Sargon'un Urartu tapınaklarından yağma ile kendi ülkesine götürdüğü 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton bronzdan yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silahı düşünürsek eğer Urartu madenciliğinin ne kadar gelişmiş olduğu hakkında bi fikre sahip olabiliriz¹⁵⁵.

Doğu Anadolu'nun kendi kendine yeten küçük çapta bağ, bahçe ve tarımla uğraştığı halkı avcılık ve özellikle hayvan belsemeciliğinin önemli yer tuttuğu göçebe ve yarı göçebe topluluklarından oluşan boylar konfederasyonundan merkezi devlete geçiş aşamasında, çok daha öncen demirin yaygın olarak kullanılmasına dayanmaktaydı. Ernis gömütlerinden elde edinilen bilgilere bakıldığında demir madeninin ustalıklı işlendiği ve kullanıldığı görülmektedir¹⁵⁶.

Dökümcülük ve maden işlenmesi, çömlekçilik, dericilik, dokumacılık ve başka yeni işletmeler, özel donatımları gerektiriyordu. Demirci ocağına, çömlekçi tornasına, dokuma tezgahına v.b. gereksinme duyuluyordu. Madenlerin en başta demirin üretimi, bu meslekler öğrenmiş olan kişileri özel bir duruma getirdi. Üretici güçlerin ilerlemesi, insanların, üretimin şu ya da bu kolunda uzmanlaşmasını gerektiriyordu. Böylece toplumun bağrında zanaatçılar tabakası belirdi. Aslında konfederasyonlar devrindeki topluluklarda zanaatçıların çalışması, bireysel servetlerin üretimine değil, tüm topluluk için gerekli iş aletlerinin ve başka nesnelerin üretimine ayrılmıştı. Meslek niteliğinde olan ilk zanaatçı eylemler, madenler eritilmesi, madeni eşya ile silahların yapımı, çömlekçilik, taş işçiliği dokumacılık, dericilik ve ağaç işçiliği oldu¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Urartu At Koşum Takımları hakkında geniş bilgi için bkz. ;Veli Sevin, "Asur ve Urartu At Koşum Takımları Üzerine Bir Not", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*,S.6,İstanbul,1987,s.111-132.

¹⁵⁵Oktay Belli ,”Eskiçağ Dünyası’nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000,s.371.

¹⁵⁶Oktay Belli,” Urartu Sanatının sosyo-ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul,1978,s.46.

¹⁵⁷Oktay Belli, *a.g.e.*,s.47.

Demir dışında üretim için gerekli olan hammadde gereksinimi, sefer düzenlenerek ele geçirilen toprakların yağma edilmesiyle, ya da haraç olarak alınan altını gümüş ve bakır gibi madenlerle karşılanıyordu. Yönetici sınıf, merkeziyetçi yönetim şeklinin gereği olarak, hammaddeleri tekelinde bulundurduğundan, hammaddeyi bunlardan alan zanaatçılar, her şeyden önce imal ettikleri eşyaları onlara vermek için yapıyorlardı¹⁵⁸.

Feodal ve teokratik bir düzenle yönetilen Urartu krallığının merkezi bir yetke altında kurulmasından hemen kısa bir süre sonra, hayvancılık ekonomisinin yanı sıra, tarımın ön plana geçmesi, taşradaki eyaletlerde büyük toplumsal tarım ve ekonomik yönetim merkezlerinin kurulması yollarla tekелci ticaretin gelişmesi ve özellikle hammadde gereksinimini karşılamak üzere sürekli olarak savaşların yapılmış olması, madencilğin hızla gelişmesini sağlayan önemli etmenleri oluşturmuştur. Bu etmenler sonucunda çok büyük bir hızla gelişen meta üretimine orantılı olarak, Urartu devletinin damgasını taşıyan madencilik zanaatı da umulmayacak ölçüde ürünlerini vermekte gecikmedi¹⁵⁹.

Gümüş ve demir gibi hammadde kaynakları açısından zengin, güneye ve batıya uzanan stratejik yol ve geçitlere sahip olan Alzi bölgesine, Urartu Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Van Gölü yöresinden yalnız Muş Ovası ve Bingöl Dağları üzerinden ulaşabilmektedir. Oysa doğu-batı doğrultusunda 100 km. kadar uzayan Bingöl Dağları 2500-3000 m.'ye varan yükseklikleri ve çoğu kez kayalık olan yapılarıyla tekerlekli araç ulaşımına hiç de elverişli değildirler. Gerçekten de bu engebeli arazinin Roma, Bizans, Osmanlı hatta Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde sık ve hatta zaman zamanda hiç kullanılmadığı konusunda kanıtlar bulunmaktadır. Öyle anlaşıyor ki, Urartular bölgeyi ellerinde tutabilmenin en önemli koşulunu oluşturan ulaşım sorununu, yukarıda sözünü ettiğimiz karayolu ve buna bağlı sistemlerle giderme yolunu tutmuşlardır. Nitekim yol üzerinde, birbirinden 25-30 km.

¹⁵⁸Oktay Belli, *a.g.e.*,s.51.

¹⁵⁹Oktay Belli, "Urartu Sanatının sosyo-ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", *Anadolu Araştırmaları VI*, İstanbul, 1978, s.53.

uzaklıkta kurulmuş bulunan kimi konaklama istasyonları bu ulaşım sisteminin Urartularca yapıldığına kanıt olarak ele alınabilir¹⁶⁰.

Çağın savaş ekonomisinde ve gereksinmesinde başlıca etken olan maden kaynaklarının önemi Demir Çağlara ulaşınca çok daha önemsenmeye başlanmıştır. Demir cevherinin silah yapımındaki rakipsiz nitelikleri, Kuzey Suriye topraklarının önemini birkaç kat daha artırmıştır. Adad-Nirari I ve Salmanassar I 'in Hanigalbat ülkesini egemenlik altına almak istemesindeki gerçek neden büyük olasılıkla bu yörenin Anadolu'daki demir madenlerine giden ticaret yolu üzerinde kurulmuş olmasıdır. Bunun yanında Kargamış kenti de demir işçiliğinde çok yaşamsal rol oynayan Maraş bölgesine giden yolun üzerinde idi ve burayı denetliyordu¹⁶¹.

Çağın savaş ekonomisinde ve gereksinmesinde başlıca etken olan maden kaynaklarının önemi Demir Çağlara ulaşınca çok daha önemsenmeye başlanmıştır. Demir cevherinin silah yapımındaki rakipsiz nitelikleri, Kuzey Suriye topraklarının önemini birkaç kat daha artırmıştır. Adad-Nirari I ve Salmanassar I 'in Hanigalbat ülkesini egemenlik altına almak isteyişindeki gerçek neden büyük olasılıkla bu yörenin Anadolu'daki demir madenlerine giden ticaret yolu üzerinde kurulmuş olmasıdır. Bunun yanında Kargamış kenti de demir işçiliğinde çok yaşamsal rol oynayan Maraş bölgesine giden yolun üzerinde idi ve burayı denetliyordu¹⁶².

Bir başka neden ise tümüyle ekonomik çıkarlar ile ilgiliydi. Ekonomik çıkarların başında da demir önde olmak üzere diğer maden yataklarına ulaşmak ya da bunlara ulaşan yolları denetim altına almak geliyordu. Anadolu'da demir birçok yerde bulunmasına karşın, Asur Devleti 13.y.y. 11.y.y.'a kadar demir gereksinimini daha çok Kizzuwatna ve "Nairi ülkelerinden" karşılamaktaydı. Ancak bu erken demir devirlerinde demirden çok bakır ve gümüş gibi madenler bölgenin ekonomik önemini oluşturunuyordu¹⁶³.

Doğu Anadolu'da yoğun olarak işletilen gümüş, kurşun, bakır ve demir yataklarının üç ana bölgede toplandığı görülmüştür:

¹⁶⁰Veli Sevin, "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları XI*, İstanbul, 1989, s.50.

¹⁶¹Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, s.4.

¹⁶²Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, s.4.

¹⁶³Altan Çilingiroğlu, *a.g .e. , s.5.*

1.Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi

Orta Fırat Bölgesini oluşturan Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli yöresi oldukça zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir yataklarına sahiptir. Bu maden yatakları sadece Eskiçağ'da değil, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde de büyük oranda işlenmiştir. Bu madenler tarih boyunca sadece bölgenin değil Mezopotamya'nın da gereksinimini karşılamıştır. Bu bölgede ki ünlü maden yataklarının Ergani-Maden bakır yatakları ile Keban'daki gümüş ve gümüşlü kurşun ve kurşun yatakları günümüze kadar işletilmiştir. Urartu Krallığı'nın maden endüstrisi için gerekli olan maden gereksinmesini çok büyük oranda bu bölgeden karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu madenlere yapılan üretimi organize eden Urartu bölgede birçok askeri ve ekonomik amaçlı kale yapmıştır. Buralara merkezden valiler atanmıştır. Urartu krallarından II.Sarduri (M.Ö. 764-735) ise, Geç Hitit Prensliklerinden biri olan Malatya Kralı Hilaru'dan miktarı belirtilmeyen altın ve gümüşü haraç olarak almıştır. Ayrıca II. Sarduri Kummuh (Komaneg) Kralı Kuştaspi'den 20 kg. altın, 800 ölçek gümüş, 2000 adet bronz kalkan ile 1535 adet bronz kazanı haraç olarak almıştır¹⁶⁴.

Ayrıca bölge de zengin maden yataklarının yanı sıra doğuda Afganistan, Hindistan ve İran üzerinden gelerek Doğu Akdeniz liman kentleri ile Kuzey Suriye'de son bulan ticaret yolları için de son derece önemliydi. Bu önemli ticaret yolundan gelen çeşitli baharat ve parfümeri, kına, fildişi ve özellikle bronz yapmak için elzem bir metal olan kalay, Urartu Krallığı'nın ticareti ve ekonomisi için büyük bir önem taşımaktaydı¹⁶⁵.

2.Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi

Doğu Anadolu'nun maden yatakları bakımından ikinci zengin yatakları Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin Kağızman Bölgesi oluşturmaktadır. Buradaki zengin maden yatakları sadece Eskiçağ'da değil Ortaçağ ve Osmanlı döneminde de işlenmiştir. Özellikle Osmanlı'nın para ekonomisi ve savaş gereksinimi için önemliydi¹⁶⁶.

¹⁶⁴Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* Ankara, 2000, s.372-73.

¹⁶⁵Oktay Belli, *a.g.e.* ,s.373.

¹⁶⁶Oktay Belli, *a.g.e.* ,s.373.

Urartu maden endüstrisi için çok önemli olan bu bölgeye, Urartu Krallarından Menua (M.Ö.810-786) askeri sefer düzenlenmiştir. Çivi yazılı Urartu kaynaklarında bu bölgeye Diauehi adı verilmektedir. Urartu Krallarından ilk kez Menua Diauehi Krallığının yöneticisi Utupurşi'den miktarı açıklanmayan altın ve gümüşü haraç olarak almıştır. Menua'nın oğlu Kral I.Argiştı (M.Ö. 786-764) saltanatının ikinci yılında Diauehi Bölgesi'ne yaptığı askeri seferde 20.5 kg. altın, 18.5 kg. gümüş ve toplam 5 ton bakırı haraç olarak almıştır. Ayrıca I.Argiştı Diauehi Bölgesi'nin biraz daha kuzey doğusunda yer aldığı sanılan Luşa Ülkesi'nden de miktarı belirtilmeyen altın, gümüş ve bakırı da haraç olarak almıştır. Kral II.Sarduri (M.Ö.764-735) de çivi yazılı belgelerde "Arabalar Ülkesi" olarak adlandırılan bugünkü Kağızman-Çoruh Vadisi yöresinden 336 ay boyunca 2114 kargı, 13112 yay, 47970 bronz ok ucu ve 3.5 ton bronz haraç olarak almıştır. Ayrıca II.Sarduri 28 yıllık saltanatı boyunca aynı bölgeden toplam olarak 126 ton bronz haraç olarak almıştır. Bu olay bölgenin maden yatakları bakımından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır¹⁶⁷.

3.Van Gölü'nün Güneyi

Van Gölü'nün güneyinde yer alan Diyarbakır-Siirt-Van-Hakkari Bölgesi'nde ki altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir madenleri, diğer iki bölgedeki maden yataklarına kıyasla daha düşük tenörlü ve rezerv yönünden daha azdır. Ancak bu bölgedeki maden yataklarından yapılan üretim Urartu Krallığı'nın kurulmasında çok önemli rol oynamıştır¹⁶⁸.

Bölgede bulunan demirin eritilip işletilmesinde kullanılan ateşinde Van Gölü çevresindeki ormanlardan elde edilmesi bu bölgeyi daha önemli kılmıştır. Öyle ki Van Gölü'nün güneyinde yüze yakın demir eritme merkezleri bulunmaktadır. Yine bu bölgede ki madenler sadece bölgenin değil aynı zamanda Kuzey Suriye'nin ve Kuzeybatı İran bölgesini bakır ihtiyacını karşılayacak düzeydedir¹⁶⁹.

Ernis-Evditepe mezarlarından ortaya çıkarılan metal armağanların en ilginç özelliği, demirden yapılmış çeşitli eşya, takı ve silahların bulunmuş olmasıdır. 40'ı

¹⁶⁷Oktay Belli,"Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000,s.374.

¹⁶⁸Oktay Belli, *a.g.e.*,s.374.

¹⁶⁹Oktay Belli, *a.g.e.* ,s.376.

aşkın demirden yapılmış eşya, takı ve silah arasında 6 hançer, 7 gözlü iğne, 6 bilezik, çok sayıda topuz başı 2 yüzük, 1 sap delikli balta ve aşırı oksitlenme ve kırılmadan dolayı ne olduğu kesin olarak belli olmayan nesneler bulunmaktadır. Bronzdan yapılan takılar ise yok denecek kadar azdır; yalnızca 1 adet bronz bilezik ve yüzük. Kalay bu dönemde değerli ve çok az bulunan bir metal olduğu için bronz eşya, takı ve silah üretilmiştir. Demir bu dönemde çok değerli olmasına karşın, daha bol bulunmaktaydı.

Bu yüzden genellikle takı ve törensel silahlar altın kadar değerli olan demirden yapılmaktaydı. Örneğin yüzük, iğne ve bilezikler, Urartu Krallığı'nın M.Ö.9. yüzyılın ortalarında kurulmasından sonra artık demirden değil, altın, gümüş ve çoğunlukla bronzdan döküm tekniği ile yapılmaktaydı. Ayrıca sap delikli ve çekiç başlı demir balta da, bugüne değin Urartu Krallığının yayılım alanında bulunan toplam 9 adet çekiç başlı demir baltanın en küçük olanını oluşturmaktadır. Bu da bize demir baltanın sembolik olarak yapıldığını ve törensel amaçlı kullanıldığını göstermektedir. Urartu Krallığı'nın kurulmasından yaklaşık bir 30-40 yıl sonra demirden artık törensel silah ve çeşitli takılar değil, gerçek anlamda silah, avandanlık ve tarım aletleri yapılmaya başlanmıştır¹⁷⁰.

Demirden Yapılmış Urartu Bilezikleri (Bknz.;Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.178.)

¹⁷⁰Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.179-80.

Sonuç olarak bu bilgilere bakılarak Anadolu'nun dünyada madenciliğin beşiği olduğu deyimin hiçte abartılmamış bir deyim olduğunu kanıtlayabiliriz. Anadolu'nun demir metalurjisinde göstermiş olduğu olağanüstü gelişme, Grek ve Latin söylencelerine de konu olmuştur. Örneğin Grek mitolojisinde çeliği ilk kez Halibilerin keşfettiği ve Grekçe çelik anlamında kullanılan Halibs sözcüğünün, aslında Urartu demirciliğini sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Son on yıldan beri demirden yapılmış yüzlerce Urartu silahının çekilen röntgenleri, bunların bilinçli bir şekilde çelikleştirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır¹⁷¹.

I.1.Maden İşçiliği

I.1.1. Demir

Urartular'ın yaşadıkları dönem göz önüne alındığı zaman üstün bir teknoloji kullanarak madenleri işlediklerini görüyoruz. Demir, bakır, gümüş, tunç bunlardan bazılarıdır. Hatta M.Ö.9.yy'dan itibaren Yakındoğu siyasetinde söz sahibi olabilmesi, Urartu'nun demir madenciliğindeki başarısını bağlanmıştır. Askeri seferlerin düzenlenmesinde kullanılan aletlerden, ekonominin temelini oluşturan tarımda kullanılan aletlerin yapımından, baraj, sulama kanalı gibi imar faaliyetlerinin hepsinin yapımında demirin önemi çok fazladır. Demirden yapılmış olan askeri malzemelerin tunçtan yapılmış olan askeri malzemelere olan üstünlüğü Asurlu kralların Uruadri ve Nairi ülkelerine seferler yapılmasını cazip kılmıştır. Van Gölü çevresinde demir yatakları bulunmaktadır. Bunların tarihlendirilmesi kesin olmamakla birlikte M.Ö. 2 bin yılına tarihlendirilmeleri hatalı olmasa gerektir. Madenin ocaktan çıkartılması, zenginleştirilmesi, işlenecek atölyelere taşınması ve ormanların kesilerek enerji elde edilmesi gibi yoğun emek isteyen bu işler krali bir organizasyon ile başarılmış olmalıdır¹⁷².

¹⁷¹Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000,s.378.

¹⁷²Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir,1997,s.107.

Demirden Yapılmış Urartu Hançerleri (Bkn.;Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.178.)

Demirden Yapılmış Urartu İğneleri (Bkn.;Oktay Belli,"Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.178.)

Çavuştepe, Kayalidere, Armavir-Blur,Bastam, Toprakkale, Karmir-Blur ve son yıllarda kazılan Ayanis gibi Urartu kalelerinden elde edilen sayısız demir buluntunun varlığına karşın, Urartu yazılı kaynakları demirden veya demirden yapılan eşya veya

silahlardan çok az söz eder. Hatta demirin vergi veya haraç olarak alındığına ait, II.Sarduri'nin Qulha kralının demir mührünü de ele geçirmesinin dışında, hiçbir kayıt yoktur. Asur kaynaklarında Urartu demirlerinden daha fazla söz edilmektedir. Demir Urartu Krallık döneminden öncesine kadar gitmektedir. M.Ö. ikinci bin yılın sonlarında mezarlara ölü armağanı, olarak konacak kadar değerli olan demir eşyaların, Krallın Dönem'inde bu değerini yitirdiğı ve çok bol ve ucuz olarak sağlanan demirin veya demir eserlerin yazılı kaynaklarda artık yer almasının hiçbir önemi kalmadığı gerçektir. Ancak bu durum demir madenciliğinin değerin yitirdiğı anlamını almamalıdır. Aksine özellikle M.Ö. 7. Yüzyılda demirden yapılan eşya ve silahların sayısı olabildiğince artmış, çoğı kez demir ve tunç bir arada kullanılarak kazan, kazan kapakları, kılıç, sadak, ok ve mızrak uçları, kalkan veya miğferler, kapı kolları ve tutamakları, kapı sürgüleri, kartal başlı veya kabaralı çiviler gibi akla gelen her şey üretilmiştir. Bölgede yapılan kazıların bazılarında demir eşyalar tahrip edilmiştir ve çürümeden dolayı deformasyona uğramışlardır. Van Gölü ve havzası son yıllarda yapılan araştırmalar sonucu geniş demir yataklarına sahip olduğı anlaşılmıştır. Özellikle Bingöl, Tunceli, Elazığ, Malatya ve Divriğı, Erzincan, Erzurum, Diyarbakır , Siirt, Hakkari, Bitlis ve Van gibi kentlerde de demir ocaklarının varlığı kanıtlanmıştır. Bu yörelerde saptanan yataklar civarında bulunan demir cürufı, çanak çömlek buluntuları ve üfleme boruları Urartu demir madenciliğinin en sağlam kanıtıdır¹⁷³.

I.1.2. Bakır ve Tunç

Kalkolitik ağı'a girişle beraber Anadolu'da bakır eserler görölmeye başlanmıştır. Asur Ticaret Kolonileri dönemine ait yazılı belgelerde Anadolu'da bakırdan ve bakır ticaretinden sıkça bahsedilmektedir¹⁷⁴.

Urartu'da ele geçirilen madenden eşyalar içerisinde en çok üretilen bakır veya tunçtan yapılmış eşyalardır. Çünkü bu metaller doğal tahribata karşı daha dayanıklıdır. Yine bu metaller işlenmesi, şekil verilmesi ve üzerine yazı yazılması, motif çizilmesi daha kolay olduğundan çeşitli süsleme eşyalarında da kullanılmıştır. Asurlu bazı kralların yazıtlarından edinilen bilgiye göre Urartu 'dan alınan haraç listesinde de bulunmaktadır. Zaman içerisinde demirin yerine işlenilmesi kolay

¹⁷³ Altan ilingiroğı, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.107-08.

¹⁷⁴ Yüksel Arslantaş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da İktisadi Hayat*, Elazığ, 2008, s.83.

olduğundan dolayı bu metallerin aldıklarını görüyoruz. Bunda Urartun'un kalayı kolay elde etmesi de söz konusudur. Ancak Urartu 'nun kalayı tam olarak nereden temin ettiği de bilinmemektedir. Muhtemelen kalayı İran'dan ve Afganistan'dan ticaret yoluyla temin etmiştir. Krallığın ilk yıllarında İran'a düzenlenen seferler içinde beklide Doğudan gelen ve kalay ticareti içinde kullanılan yollara egemen olma düşüncesi vardı¹⁷⁵.

Tunç Aslan Heykelciği (Bknz.; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.156.)

M.Ö.I. binyılda büyük oranda Urartu egemenlik sahası içinde kalan Doğu Anadolu, bakır madeni açısından oldukça zengin bir yöredir. Modern aştırmalar ve Urartu yazılı kaynakları ile ilgili yeterli bilgi vermektedir. Özellikle Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Çoruh vadisi Urartu'nun bakır elde ettiği bölgelerin başında gelir. M.Ö. 8. yy'ın başlarında bu yörede yaşayan Diauehi kralından 10.000 mina bakır alındığı bilinmektedir. Bingöl, Tunceli, Elazığ, Adıyaman ve Malatya bölgesi bakır yönünden zengin olan bir başka yöredir. Kral II.Sarduri döneminde bu yörede yaşayan Kumahalhi

¹⁷⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.108-14.

kralı Kuştaspili'den sadece M.Ö.745 yılı seferinde, 40 mina saf altın ve 800 mina gümüşün yanında, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kazan vergi olarak alınmıştır.¹⁷⁶

II.Sargon Haldi¹⁷⁷ tapınağı olarak adlandırılan tapınaktan binlerce bakır eşyanın yanında , 108 ton tunç külçe ele geçirilmiştir. Aşağıdaki rakamlar Musasir tapınağına armağan olarak sunulan ve Asur kralı tarafından ele geçirilen eşyalar ve Urartu'daki yoğun bakır ve tunç üretimi ile ilgili çarpıcı fikirler vermektedir.

- 25.212 tunç kalkan, miğfer, silah
- 1.541 tunç mızrak, mızrak ucu
- 305.412 tunç kılıcı, okdanlık ve ok
- 607 tunç kazan, su testisi, çeşitli formda kaplar
- 4 tunç tapınak kapı bekçisi heykeli
- 1 tunç heykel
- 1 tunç boğa, 1 inek ve yavrusu heykeli
- 1 tunç Rusa heykeli, iki atı ile birlikte

Bu bilgilere de bakılarak Urartu madenciliğinin ne kadar geliştiğini söyleyebiliriz.¹⁷⁸

I.1.3. Gümüş ve Altın

Gümüş ve altının Urartu sanatında farklı şekillerde kullanıldığı yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunların genellikle yapılan süs eşyalarında kullanıldığını görmekteyiz. Krallığın erken dönemlerinde kral Menua'nın Erzurum yöresinde egemenlik süren Diaeuhi krallığından vergi olarak altın ve gümüş aldığını görmekteyiz. Urartu'nun daha sonra buralara egemen olmasıyla buralardaki madenleri kullandığı da bilinmektedir. Erzurum ve çevresinden elde edilmesi şaşırtıcı değildir çünkü günümüzde de bu bölgede yer alan Oltuçay, Artvin, ve Bayburt gibi yerleşme yerleri civarındadır bu yataklar. Gümüşhacıköy, Niksar ve Gümüşhane'de zengin gümüş

¹⁷⁶ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e* , s.114.

¹⁷⁷ Tanrı Haldi hakkında daha geniş bilgi için bkz; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s.62.72.

¹⁷⁸ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s.114 .

yataklarına sahiptir. Batıda ise Malatya ve civarında altın ve gümüş sağlandığı bilinmektedir. Keban, Malatya ve Kahta bölgesi de geniş yataklara sahiptir¹⁷⁹.

Urartu'da altın ve gümüşten üretilmiş eşyaların çeşitliliğini ve yoğun kullanımını görebilmek için II.Sargon'un sekizinci sefer kayıtlarına bakmak yeterlidir. Asur kralı Sargon'un memurları ve subayları tarafından yapılan sayımda 34 talent 18 mina altın ve 167 talent 2.5 mina gümüşü saf olarak ele geçirilmiştir. Kayıtlardan anlaşılmaktadır ki tapınağın yapı kanatlarını tutan sürgülerden, tanrıça formundaki anahtarlara, kama ve kılıçlara, meyve sepetlerinden mühür ve yüzüklere kadar bir çok eşya altından yapılmıştır. Aynı çeşitlilik gümüş içinde geçerlidir. Söz konusu yazıtlar tapınakta gümüş mızraklar, yaylar ve kazanlar, vazolar, kaplar ve meyve sepetlerinin de Asur kralının eline geçtiğini yazmaktadır. Sadece bir tapınakta ele geçirilen bu eşyalar Urartu 'da bu madenlerin yoğun kullanım bulduklarının kanıtıdır. Ayanis kazısında ortaya çıkan çok sayıda altın süsleme elemanları ve altın kaplamalı bir çok eşya, bu kullanımın M.Ö.7. yy 'ın ortalarındaki izleri olarak değerlendirilmelidir¹⁸⁰.

I.1.4. Miğferler

Miğfer eskiden savaşlarda kafayı kılıç ve ok darbelerinden korumak için başa giyilen madeni zırha denir. Çok eski çağlardan beri kullanılan miğferler muhtelif şekillerde yapılmıştır. Miğferlerin üzerinde yüz, burun, göz ve boynunu örtmeye, korumaya mahsus kısımları da bulunabilir. Burmageçit'te (Tunceli) tesadüfen bulunmuş olan ve Elazığ Müzesine getirilen Urartu eserleri arasında miğfer ve miğfer parçaları bulunmaktadır¹⁸¹.

Tunç, bakır veya demir gibi çeşitli madenlerden üretilen eşyalar arasında miğferler, kalkanlar, sadaklar, kılıçlar ve mızraklar gibi askeri teçhizat veya silahlar ön sırada yer alırlar. Kazılarda ele geçirilen miğferler arasında çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Birkaç istisna dışında genellikle konik bir yapıya sahiptirler. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9.yy'ın sonlarında askeri donanım yönünden belli bir standarda kavuştuğu gözlenir. Çağdaş Asur, Babil ve Suriye örneklerinde olduğu gibi Urartulu

¹⁷⁹Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir,1997,s.115.

¹⁸⁰Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.* ,s.115-16.

¹⁸¹ Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, C.2. , S.2. , Elazığ, 1988, s.217.

askerler de benzer huni şekilli konik miğferleri kullanmaya başlarlar. Bu formda yapılan miğferlerde kullanılan malzemeler genellikle demir ve tunçtur. Demir özellikle 8 yy. ‘ın sonu ve 7.yy’da yoğun olarak kullanılmıştır. Üzerlerinde bir bezeme yoktur. Demirlerin paslanmış olması olası bezemelerinde yok olmasına neden olmuştur¹⁸².

Üzerlerinde bezemeler bulunan miğferlerin birçoğu tunçtan yapılmıştır. Bunların birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Üzerinde bezeme bulunan birçok miğferin adak eşyası olduğu anlaşılmıştır. Miğferlerin iki kısmına çıkılarak alın kısmına doğru iç içe yaylar şeklinde uzanan uçlarında aslan, boğa veya kaz veya ördekbaşları olan motifler ve bunların arasına merasim sahneler yerleştirilmiştir. Miğferler üzerinde görülen savaş arabası ve süvarilerin yer aldığı savaş sahneleri, araba veya atla yapılan çeşitli av sahneleri kalkan veya kemerler üzerinde bulunabilen diğer sahnelerden pek farklı değildir. Urartu betim sanatında gözlenen bu gelenekselleşmiş yapı eserlerde kendini göstermektedir. Ayanıs Kalesi’nde çıkan eserler baktığımızda merkezi bir kutsal ağaç ve bu ağacın iki yanında tapınanlardan oluşan ana sahnenin dışında tüm kemeri çepeçevre saran hayvan motiflerinin boğa, aslan veya kartal gibi Urartu’da çok yaygın olarak kullanılan motifler değil, fakat tavuk betimlemesi olması değişik bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Tavuk motiflerini Urartu dininde değişik bir anlamı olduğu bilinmemektedir. Herhalde bu motiflerin kullanılması adağın sahibi kral Rusa’nın, pek de alışılmamış bir davranışı olmalıdır¹⁸³.

¹⁸²Altan Çilingiroğlu,*Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir,1997,s.116.

¹⁸³Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*,s.117.

Adak Levhası Üzerinde Kurbanlık Hayvanlar (Bknz.; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.156.)

Urartularda değişik tip ve süslemelerde miğferler vardır. Kellner'in yapmış olduğu sınıflamaya göre bunlar:

a. Sivri Miğferler

a.1. Geometrik motifli bronz miğferler

a.2. Figürlü ve yılan süslemeli bronz miğferler

a.3. Süslemesiz demir miğferler

b. Tepelikli (sorguçlu) sivri miğferler

c. "Raupenhelme" olarak adlandırılan tepe kısmı figürlü miğferler, olmak üzere üç kısma ayrılır¹⁸⁴.

¹⁸⁴ Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi*, C.2. , S.2. , Elazığ, 1988, s.217.

I.1.5. Kalkanlar

Urartu kalkanlarının sınıflandırılması ve tanımlanmasında kullanılan iki ayrı grup kaynak vardır. Bu kaynaklardan ilki, farklı tarihlere ait olan Asur kabartmaları üzerinde resmedilen Urartulu askerlerin taşıdığı kalkanlardır. Diğer grup ise birçok Urartu kazısında ortaya çıkartılan kalkanların kendileridir. Her iki kaynağı dikkate alarak yapılacak olan sınıflama gerçeği daha iyi yansıtacak gibi görülebilir. Urartulara ait olduğu betimlenen en erken kalkanların Asur kralı III.Salmanasar'a ait olan Balawat kapsısı üzerinde görülür.üzerlerinde ki motiflerde bulunan askerlerin giyinmiş oldukları elbiseler onların Urartulu olduklarının göstergesidir¹⁸⁵.

Urartu kalkanları ile ilgili yapılacak olan bir sınıflandırma, kazılarında ortaya çıkmış olan gerçek malzemeler ile yapılmak durumundadır. Urartu yayılım sahası içinde yürütülen Altıntepe, Kayalıdere, Karmir-Blur, Arin-Berd, Toprakkale ve Ayanis gibi birçok Urartu kalesinde çok sayıda kalkan gün ışığına çıkartılmıştır. Bu kalkanlar dekoratif adak kalkanları ve bezemesiz kalkanlar olarak iki ayrı grupta toplanabilir. Çapları 60 cm ile 100 cm arasında değişen adak kalkanları üzerinde, bantlar arasına yerleştirilmiş birbirini takip eden aslan ve boğa motifleri vardır¹⁸⁶.

I.1.6. Sadaklar (Okdanlıklar)

Tunç levhaların yaklaşık 0.70 m uzunluğunda ve 0.10 m çapında bit tüp oluşturacak şekilde katlanması ile elde edilen sadakların bir yüzü deri ile kapatılmıştır. Sadağın altı kısmı bazı örneklerde deri bazılarında ise tunç ile kapatılmıştır. Her iki uçta bulunan bir deri kayışla boyunda taşınması kolaylaştırılmıştır. Bazı durumlarda sadağın ağız kenarı boyunca demir bir çubuk kullanılmış ve sadak güçlendirilmiştir¹⁸⁷.

I.1.7. Kemerler

Urartu maden sanatında levha tunçtan üretilmiş kemerler, sayısal açıdan önemli bir grubu oluştururlar. Bunun başlıca nedeni kemerlerin hemen her sınıftan insanların mezarlarında ölü armağanı olarak bulunmasıdır. Bu gelenek inhumasyon mezarlar için olduğu kadar kremasyon mezarlar içinde geçerlidir. Urartu toplumunun farklı

¹⁸⁵Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*,s.117.

¹⁸⁶Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir,1997,s.119.

¹⁸⁷Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s.120-21.

ekonomik güce sahip kesimlerinin kemer kullanma alışkanlığı dikkat çekicidir. Bu durum Urartu modasında kemerlerin yerini her zaman koruduğunu göstermektedir. Nitekim günümüze kadar gelebilmiş birçok Urartu betimlemesinde, tunç kemerlerin elbiseyi tamamlayan bir unsur olarak karşımıza çıktığı görülür¹⁸⁸.

Tüm Urartu kemerlerinin üzerleri çeşitli savaş arabaları, süvariler veya yayalar, avlanan insanlar, hayvanlar, geometrik motifler veya bitki motifleri ile bezenmiştir. Üzerinde betimleme olmayan kemer yoktur. Betimlemeler genellikle iki farklı teknikle yapılmıştır. Yaygın olan bezeme tekniği arkadan vurma tekniğidir. Daha az kullanılan önden vurma tekniği daha çok tek başına veya arkadan vurma tekniği ile kullanılmıştır. Arkadan vurma yönetiminde betimlenen motifler, önce sivri bir medeni kalemle çizilmiş olmalıdır. Çeşitli motiflerin konturları ve gerekli detaylar bu şekilde yapılmıştır¹⁸⁹.

Kemer bezeme alanının çeşitli bitki motifleri, rozetler, tomurcuk ve sarmallar veya birbirine nokta grupları ya da palmet motifleri ile bağlanmış S-şekilli dallar ile bölündüğü kemerlerde bulunmaktadır. Bu şekilde bölünen kutsal hayvanı üzerinde ayakta duran tanrılar, çeşitli hayvan motifleri, fantastik yaratıklar, palmet veya rozetler ve kutsal ağaçlar yerleştirilmiştir. Kemerin iki ucunda yer alan dikdörtgen bir pano içinde ise bu motiflerden bir veya bir kaç yer alabilir¹⁹⁰.

Genel olarak kemerlere baktığımız zaman üzerlerinde birçok bitki ve hayvan figürü bulunmaktadır. Bunlar kimi zaman fantastik kimi zamanda gerçektir. Yine kemerin halkın bütün tabakası tarafından kullanılması kemere verilen önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Gelişmiş bir madenciliğe sahip olan Urartu toplumun kemerlere olan ilgisinde madenciliğin ve işlemeciliğin de etkisi olduğu şüphesizdir.

I.1.8. Kazanlar

Urartu metal işçiliğinde çok önemli bir yeri tunçtan ve bakırdan yapılmış olan büyük boyutlu kazanlar almaktadır. Ağız kenarlarında kazanı süsleyen boğa, siren ve griffon gibi eklentileri olanlara “ eklentili kazanlar” adı verilir. Bunların kökeni uzun araştırmalara neden olmuştur. Anadolu gibi İtalya’da da rastlanması Urartular’ın

¹⁸⁸Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*,s.121.

¹⁸⁹Altan Çilingiroğlu,*Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir,1997,s.122.

¹⁹⁰Altan Çilingiroğlu,*a.g.e.*,s.123.

denizaşırı ticaretinin sonucu olarak benimsenmiş ve bu ticaretin boyutu da ayrı bir tartışma konusu olmuştur¹⁹¹.

Kazanlar ile ilgili tabletlere bakıldığında kazanların ganimet ve vergi olarakta değerli olduklarını görmekteyiz. Özellikle bakırdan yapılmış ve ortalama 50 ölçek su alabilen kazanların yanında tunçtan yapılmış birçok kazanında bulunduğu görülmektedir. Yine kazanların tanrılara kurban sunma törenlerinde önemli bir işlevleri oldukları da göze çarpmaktadır. Çok büyük kazanlarda bulunmuştur. Örneğin 1.68 m çapında ve 700 litre kapasiteli kazanlarda bulunmuştur arkeolojik araştırmalar sonucunda. Kazanlar üzerinde de çeşitli figürler bulunmaktadır. Bunların dışında sirenlerde bulunur. Bu sirenler kadın veya erkek vücudu şeklindedir.

I.1.9. Mücevher Sanatı

Urartu Krallığı'na ait çeşitli yerleşme yerlerinde yapılan bilimsel kazılarda veya yasal olmayan kaçak kazılarda ortaya çıkan ve özellikle altın ve gümüşten yapılmış takılar, bu sanatın gelişmişlik düzeyini ortaya koyacak niteliktedir. Ele geçen eserlerin yanında özellikle Asur yazılı kaynaklarına yansıyan altın ve gümüş süs eşyalarının çeşitliliği de dikkat çekicidir. Altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden üretilen eşyaların, kalelerin düşman tarafından yağmaları sırasında ganimet olarak alınıp götürülmesi, birçoğunun yok olmasına neden olmuştur. Urartu'da mücevher sanatına ait en erken örnekler Menua tarafından yaptırılan Patnos yakınlarında ki Giriktepe Sarayı'ndan ele geçmiştir. M.Ö.9.yüzyılın sonu veya 8. Yüzyılın başına tarihlenen sarayda bulunan eserlerin teknik açıdan bir hayli gelişmiş oldukları gözlenir. Burada bulunan küpeler ile İran'da bulunan küpelerin benzerlik göstermesi iki bölge arasında ki kültürel etkileşimin sonucudur¹⁹².

Bize Urartu mücevher sanatı ile ilgili önemli ip uçlarını Altın-tepe'de ve Karmir-Blur'da yapılan kazılar vermektedir. Burada yapılan kazılarda; kişisel süs eşyaları arasında boncuklar, altın bilezikler, düğmeler sayılabilir. Karmir-Blur kazılarında da sandal biçimli küpeler, altın ve gümüşten yapılmış madalyonlar, altın küpe ve bilezikler ele geçirilmiştir. Bu bahsedilen sandal biçimli küpeler Fenike sanatında bol miktarda bulunuyordu. Bunlar Urartu 'ya Kuzey Suriye yoluyla gelmiş olmalıdır. Günümüzde

¹⁹¹Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s.124

¹⁹²Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.128.

Van müzesinde sergilenen Urartu mücevherleri ulaşılan düzeyi göstermektedir. Özellikle altından aslan başlı küpe, hayvan başlı iğneler¹⁹³, çeşitli formda yaka ve saç iğneleri dikkat çekicidir. Urartu ve Luristan iğnelerinin bir kısmı içi dolu (masif) bir kısmı da içi boş döküm tekniği ile yapılmıştır¹⁹⁴. Altın, gümüş veya tunçtan yapılmış ve uçları aslan, boğa veya yılan başları ile tamamlanan bilezikler ve çeşitli kolye küpeler, Urartu ‘da bol miktarda ele geçen takılar arasındadır. Van müzesinde sergilenen ve bilim dünyasında iyi bilinen altın başlı demir bilezik bu sanatın en güzel örneklerinden birisidir¹⁹⁵.

Demirden Yapılmış Urartu İğneleri (Bknz.; Oktay Belli, "Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.179)

I.1.10. Taş Ocakları

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk görkemli mimarlık anıtlarını oluşturan kale, saray, tapınak, baraj, gölet ve sulama kanalları M.Ö. I. Bin yılın ilk yarısında Urartu

¹⁹³ Urartu iğneleri hakkında daha detaylı bilgi için bknz. ; Ferhan Memişoğlu, "Elazığ Müzesindeki Süs İğneleri", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1989, s.131-136.

¹⁹⁴ Recep Yıldırım, *Urartu İğneleri*, Ankara, 1989, s.8.

¹⁹⁵ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s.128.

Krallığı tarafından yaptırılmıştır. Buralarda kullanılan milyonlarca metreküp taş devlet kendi tesisinde işlemiştir. Bundan dolayı Doğu Anadolu en fazla taş Urartular döneminde işlemiştir diyebiliriz¹⁹⁶.

Bölgede bulunan zengin kireçtaşı yığılımları ile yanardağ püskürtmeleri olan andezit adacıklarına Anadolu'nun diğer bölgelerinde pek rastlanmaz, bunların bu bölgede bulunmaları kullanımı kolaylaştırması açısından önemlidir. Eskiçağ 'da en ağır çalışma koşulları taş ocakları ve maden ocaklarında bulunuyordu. Kullanılan taşların Van Müzesinde bulunan örneklerinde de bunu açıkça görmekteyiz. Taş üzerindeki usta işçilikte bu örneklerle günümüze yansımıştır diyebiliriz¹⁹⁷. Yine Urartuların bu tonlarca ağırlıktaki taşları çıkarıp işlemelerinde demirden yapılmış aletlerinde payı oldukça önemlidir. Örneğin demirden yapılmış olan murç, keski ve kaldıraçlar bunlardan bazılarıdır¹⁹⁸.

II. TİCARET

II.1.Yol Ağı

Anadolu'nun içlerine giden ticaret ve maden yollarının Urartu tarafından kesilmesi ve denetim Asur'daki karışıklıkların yanı sıra kuzey Suriye kent devletleri arasında da karışıklıklara neden olmuştu. Bu olayların gelişmesinde Urartu'nun etkinliği büyük olmalıdır. Daha önce Asur tarafından yönetilen ülkeler ve özellikle Melid Asur egemenliğine başkaldırırlar¹⁹⁹.

Urartu krallığı'nın M.Ö.9.y.y'da başlayan ve daha sonra kesiksiz olarak süren batı seferlerinin en önemli amaçlarından biri Akdeniz'e varmak ve bu kıyılarda elde edilecek bir liman ile "batı" 'ya açılmaktı. M.Ö.8 y.y.'ın ilk yarısında Yunanlı denizci ve tüccarların doğu Akdeniz kıyılarında erken "DOĞU YUNAN" kentlerini kurmaları ve doğu dünyası ile yoğun ticari ve kültürel ilişkilere girmeleri bir rastlantı olmamalıdır. Doğunun zengin hammadde kaynaklarından, bereketli topraklarından, gelişen tekniğinden ve uygarlığından yararlanmak isteyen Yunanlı koloniciler, Doğu Akdeniz

¹⁹⁶Oktay Belli ,” Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri ”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000, s.415.

¹⁹⁷P.Huln, “Urartian Stones In The Van Museum”, *Anatolian Studies*, S.VIII,Ankara,1958,s.235.

¹⁹⁸Oktay Belli,*a.g.e* .,s.415-16.

¹⁹⁹Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, s.18.

kıyılarında Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Anadolu ile sürekli ilişki kurabilecekleri liman kentleri kurmak için uğraş verirlir. Woolley tarafından bulunan ve kazılan Aana ve özellikle Al Mina kentleri bu uğraşların başarıya ulaşmış sonuçlarıdır²⁰⁰.

Mezopotamya'dan Akdeniz'e ulaşan ticaret yolları Asi Nehrinin ağzında, yani Al Mina kentinin kurulduğu noktada Akdeniz'e ulaşır. Nehrin doğusu Fırat'ın Akdeniz'e en yakın olduğu yerdir. Çok önemli bir kervan yolu da buradan geçmektedir. Asi'nin Akdeniz'e döküldüğü yerin kuzey ve güneyi yüksek dağlarla evrilirdir. Bu nedenle yörede doğal limanların sayısı sınırlıdır. Ayrıca, Asur ve doğu uygarlıklarının Akdeniz'e en kısa yoldan varılan noktası da burasıdır²⁰¹.

Türkiye'nin en büyük gölü Van Gölü çevresindeki liman kalıntıları gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk düzenli yollar da, M. .9-6. Yy arasında Urartu Krallığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Devlet tarafından yaptırılan bu yollar sadece Anadolu'nun değil  n Asya ve Anadolu'nun da en eski ve düzenli yollarını oluşturur. Urartuların Doğu Anadolu'nun sert iklimi ve engebeli arazisinde 250 yıl boyunca varlığını korumasında yaptırmış olduğu bu yollarında büyük etkisi bulunmaktadır. Aynı zamanda bu yollar Doğu Anadolu'nun ekonomik ve sosyal etkinliklerinde birinci derecede rol oynamışlar ve bölgenin ekonomik ve kültürel olarak gelişmesinde de çok önemli bir rol oynamışlardır. Urartu Krallığı'nın egemenliği altında bulunan Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne açılan bütün yollar, zorunlu olarak başkent Tuşpa ve Rusahinili'nin bulunduğu Van Ovası'na aılmaktaydı²⁰².

Yapılan bu yollar sayesinde atlı ve arabalı birlikler seferlere rahatça gidebiliyor ve ganimetleri rahatça getirebiliyorlardı. Bu yollar krallar tarafından planlanarak yapılmıştır bunu yollar üzerindeki çivi yazılı stellerden anlamaktayız. Yine yolla üzerine belirli aralıklarla güvenlik amaçlı karakollar ve kaleler yapılmıştır. Bir nevi kervansaraylarında bu dönemde temeli atılmıştır. Başa gelen yöneticilerin en baştaki

²⁰⁰ Altan ilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, s.23.

²⁰¹ Altan ilingiroğlu, *a.g.e.*, s.23.

²⁰² Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol şebekesinin Araştırılması ", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.409.

görevleri yolların bakım ve onarımını yapmak, ticarete can ve mal güvenliği sağlamak gelmekteydi. Yolların genişliği 4,5-6 m arasında değişmekteydi²⁰³.

Doğu Anadolu’da kullanılan kara yollarının ilk güzergahı % 60 Urartu Kralları tarafından yaptırılmıştır. İlk Urartu yolları ise Kral İşpuini tarafından yapılmıştır. Urartu kralları arsından en çok yol yaptıranlardan biriside Menua dır. Bu dönemde devletin genişleme siyasetine paralel olarak yollar yapılmıştır. Örneğin Tuşpa’dan başlayan Erçiş-Patnos-Tahir-Gediği-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan yolu, bu kral döneminde yapılmıştır. Orta Anadolu bölgesine açılan bu yol , Urartu Krallığı’nın aynı zamanda ticaret yoluydu. Tuşpa-Erçiş-Ahlat-Tatvan-Muş-Bingöl-Elazığ-Malatya Yolu’nun ilk güzergahı da yine bu kral döneminde atılmıştır. Adıyaman, Ergani, Elazığ ve Malatya Bölgesi’ndeki zengin maden yatakları için açılan bu yol Urartu endüstrisi için oldukça önemliydi²⁰⁴.

II.2.1. Urartu Yol Ağı

Güçlü bir merkezi devletin varlığı, düzenli bir ulaşım ağı ile yakından ilgilidir. Söz gelimi Anadolu’yu 200 yıldan fazla bir süre egemenlik altında tutmuş bulunan Akhaemenid sülalesi bunu biraz da Sardes ile Susa arasında uzandığı bildirilen Kral Yolu’na borçludur. Aynı şekilde Küçük Asya’ya yüzyıllarca egemen olmuş Roma İmparatorluğu da, güçlü bir karayolu ağı oluşturarak, bu ülkenin en ıssız köşelerine değin uzamasını bilmiştir. Nitekim son zamanlarda Anadolu’da sürdürülen sistemli yüzey taramalarıyla Roma çağının gelişmiş karayolu sistemleri daha iyi bir biçimde ortaya koyulmaya başlanmıştır²⁰⁵.

Doğu Anadolu yüksek yaylasında yılın en az 4 ayının karlarla kaplı olmasının yanı sıra, bir birine paralel uzanan sık ve yüksek dağlarda, ulaşım sistemini zorlaştıran coğrafi etmenleri oluşturmuştur. Bunun sonucunda bölgede birbirinden ayrı yöresel kültürler gelişmiş ve bu kültürlerin gelişmesi ve yayılması başka bölgelerdeki kadar hızlı olmamıştır. Aşılması zor ve yüksek dağlar, küçük ova ve akarsu vadilerinde gelişen yerleşme merkezlerini birleştirici olmaktan çok ayrılmıştır. Ayrıca doğal

²⁰³ Oktay Belli, “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması ”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000,s.410.

²⁰⁴ Oktay Belli,*a.g.e.*,s.412.

²⁰⁵ Veli Sevin, “Urartular Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *Anadolu Araştırmalı XI*, İstanbul,1989,s.47.

engebelerin büyük bir bölümünün eskiden karışık meşe ormanları ve sık bitki topluluğu ile kaplı olduğunu da düşünecek olursak, durum daha da belirginleşir.

Doğu Anadolu bölgesindeki ilk yollar,-genel olarak yer yüzünün hemen her yanında olduğu gibi- doğal yollar olarak adlandırılan, insanların ve hayvanların kolaylıkla yol alabildikleri alanlarda gelişmiştir. Hayvanlarla ve tekerlekli arabaların ortaya çıkmasıyla yapılan ulaşımın yer aldığı alanlar, dağların geçit verdiği gedik ve boğazlar, akarsu vadileri, bataklık olmayan kıyı ovaları ve bitki örtüsünün engel oluşturmadığı bozkırlardır²⁰⁶.

Aslında insanların kullandıkları ilk yolları, hayvanların izledikleri güzergahlar oluşturmuştur. Bilindiği hayvanlar dağ yamaçları, vadi, orman, çalılık ya da bozkır alanlarında en rahat ve kolay geçilecek güzergahı izlerler. İnsanlar, gerek avcılık yaparken hayvanların, sık kullandığı yolu, gerekse yük taşıyan hayvanların izledikleri kervan yollarını izlemeleri sonucunda, bu yollar sürekli kullanılır hale geldi. Günümüzde Keçi Yolu olarak adlandırılan hayvanların izledikleri güzergahların bir süre sonra patika adı verilen yaya yoluna dönüşmesi de bu görüşü desteklemektedir.

Doğu Anadolu yüksek yaylasının ulaşım ağı, sosyal ve kültürel bağlantı derecesinin bir göstergesi ve tüm değişim biçimlerinin bir belirtisidir. Bölgenin ekonomik ve sosyal faaliyetlerine birinci derecede etkide bulunan ulaşım ağı, ekonomik ve kültürel gelişmenin en canlı kanıtıdır.

M.Ö.9-6 yy. arasında egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı her şeyden önce Doğu Anadolu yüksek yaylasında ilk kez gerçekleştirmiş olduğu ulaşım ağı ile dikkat çeker. Urartulardan önce Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yollar çay, dere ve ırmak vadilerinin yeryüzüne açılmış olduğu doğal yollardı²⁰⁷.

Urartu Devleti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra devletin genişleme siyaseti ile organik bir bağlantı içinde gelişen ulaşım ağı, bizzat Urartu krallarının bilinçli uygulaması ile gerçekleştirilmiştir. Özellikle Krallığı'nın merkezileşme siyaseti ile ilgili olarak askeri yol ağına büyük önem verilmiş ve bu ulaşım ağı, Urartu tarihi boyunca sürekli geliştirilmiştir. Yapılan yol ağının merkezini içinde Tuşpa (Van) ve Rusahinili (Toprakkale) gibi Urartu krallığının iki görkemli başkentinin bulunduğu Van Ovasının

²⁰⁶ Belli,Oktay,"Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul,1982,C.1,s.179.

²⁰⁷ Belli,Oktay,*a.g.e.*,s.179.

kuzeyini Zızmım Dağı, doğusunu ise Erek Dağı yarım ay biçiminde çevrelemektedir. Batısı Van Gölü tarafından kapatılan Van Ovası'nın güneyinde ise doğal bir duvar gibi yükselen Güneydoğu Toros silsilesinin kollarından biri olan Artos(Kavuşşahap) Dağlar'ı yükselmektedir. Urartu Krallığı'nın kalbi nitliğinde olan Van Ovası'nı çevreleyen bu yüksek engebeler, krallığın başkentini her çeşit tehlikeden koruduğu gibi, sert iklim koşullarını da yumuşatarak olumlu etkilerde bulunmuştur.²⁰⁸

Urartu Krallığı'nın Doğuya, Kuzeybatı İran'a açılan Van Kotur yolu ve kolları; Urartu Krallığı'nı doğuya Urmiye Gölü'nün kuzey kıyılarına bağlayan en eski kullanışlı yol ağlarından birini, Van-Kotur yolu oluşturur. Ulaşım için arazinin topografik yapısının çok elverişli olması, Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra da aynı yol güzergahının Med, Pers, Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde de herhangi bir değişikliğe uğramadan kullanılması sonucunu doğurmuştur. Urartu Krallığı'nın Doğu ve Kuzeybatı İran bölgesi ile bağlantısını sağlayan bu yol ağı, askeri seferlerin yanı sıra, büyük ölçüde ticaret yolu olarak kullanılmıştır. Aynı güzergah, Osmanlı Devleti'nin İran topraklarına yaptığı askeri seferlerin dışında, büyük kervan gruplarının izlediği ticaret yolu olarak kullanıldığından Bezirgan Yolu olarak adlandırılmıştır.

Van Ovası'nın kuzeydoğusunda ki Toprakkale (Rusahinili) önlerinden Kıratlı Kalesine ulaşan yol, Kıratlı Kalesinin doğusundan geçerek, kuzeyde bulunan Aşağı Anzav Kalesinin önüne çıkmış olur. Kıratlı Kalesi, bu önemli yolu koruyan ve Van Ovası'na doğuda gözcülük eden Aşağı Anzav Kalesi gibi karakol görevini yerine getirmekteydi²⁰⁹.

II.2.2. Tarihi Yollar

Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'dan (Van Kalesi) kuzey Doğubayazıt Bölgesi'ne açılan tarihi yol, iki ayrı güzergahı izlemektedir. Bunların ilki Aşağı ve Yukarı Anzav Kaleleri önünden geçen yol; doğuda Erçek Gölü'nün doğusundan kuzeye yönelerek Körzüt Kalesi'ne ulaşır. Bu ikincisine kıyasla daha kısadır. İkinci güzergah ise Kalecik-Yeşilsu (Amik)-Piltan Düzlüğü-Sakaltutan-Derebey ve Çalpan Düzlüğü'nü geçtikten sonra, Muradiye (Bargiri) Ovası'ndaki kuzeye açılan yol,

²⁰⁸Belli,Oktay, "Urartular", *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul,1982,C.1,s.180.

²⁰⁹Belli,Oktay, *a.g.e.*,s.182.

Muradiye Kalesi-Gönderme Boğazı-Çıldır Ovası ve yörenin en önemli engebesi olan Tendürek Geçidi'ni (2225 m) aştıktan sonra, Doğubayazıt Düzlüğüne ulaşılmaktadır. Bu bölgenin en önemli askeri merkezi ise, yüksek ve sarp kayalıklar üzerinde yer alan ve büyük ölçüde tahrip olan Doğubayazıt Kalesi'dir. Çeşitli yönlerle geçit veren ve bir kavşak noktasında bulunan Doğu Bayezıt kalesi, özellikle Hindistan-Afganistan-Kuzeybatı İran içlerinden gelen tarihi ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır. Doğu Bayazıt kalesi önlerinden batı yönüne doğru ilerleyen bu ünlü ticaret yolu, Diyardin-Taşlıçay-Ağrı-Eleşkirt-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan üzerinden Orta Anadolu içlerine, ya da Erzurum üzerinden Trabzon Limanı'na ulaşmaktadır²¹⁰.

Urartu krallığı'nın başkentinden kuzeyde Doğu Bayazıt- İğdır Ovası- Aras Vadisi ve Sevan Gölü bölgesine açılan bu tarihi yol, devletin ekonomisi için büyük bir önem taşımaktadır. Özellikle bölgede yetişen binlerce küçük ve büyük baş hayvan, Urartu ekonomisinin can damarını oluşturmaktaydı. Bunun yanı sıra ticaret yoluyla doğudan gelen çeşitli değerli ve yarı değerli taşlar, fildişi, kına, baharat ve koku maddeleri, Urartu ekonomisine büyük bir canlılık kazandırmaktaydı. Bu yüzden M.Ö.9. yy son çeyreğinde Urartu Krallığı'nın yıkılışına kadar kuzeye açılan bu önemli tarihi yol, öneminden herhangi bir şey kaybetmeden yoğun olarak kullanılmıştır²¹¹.

²¹⁰Oktay Belli, *Güneşin Doğdu Yer: Doğu Beyazıt Sempozyumu*, İstanbul,2004, s.77.

²¹¹Oktay Belli, *a.g.e.*, s.78.

SONUÇ

Urartu Devleti, Doğu Anadolu yüksek yaylasında M.Ö.9-6.yüzyıllar arasında güçlü bir devlet olarak ortaya çıktıktan sonra kısa sürede Asur Devleti ile baş edebilecek kudrete ulaşmıştır. Doğu Anadolu'nun sahip olduğu zorlu yaşam koşulları ve Asur Devleti ile sürekli olarak mücadele etme gereği Urartuların kendilerine has bir idari ve iktisadi sistem kurmalarını zorunlu kılmıştır. Devlet otoritesi ve karakteri gereği ekonomi merkezi yönetimin kontrolü altında organize edilmiştir. Savunulması kolay olan kaleler çevresinde işlenebilecek araziler sulama sistemleri ve nüfus aktarımları sonucunda ekonomi ayakta tutulmuştur. Özellikle yeni fethedilen yerlerde toprağı işlemeye yönelik yeterli insan gücünün olmadığı yerlerde toplu nüfus aktarımları ciddi bir ekonomik istihdam sağlamıştır.

M.Ö. 9.yy'da kurulan ve Dünya Tarihi ve Anadolu Tarihi açısından oldukça büyük bir öneme sahip olan Urartu Devleti, sulama kanalları ile suyun getirilerek bölgenin bağlık bahçelik bir alana dönüştürülmüştür. Günümüz şartlarında dâhi imkânları zorlayacak bu sistemin milattan önce Urartu Devleti tarafından başarılmış olması gerçektende hayret uyandırmaktadır. Tarımsal faaliyetlerde ilerlemelerinin temel sebebi kurulan bu sulama kanallarıdır.

Bunun yanında hakim oldukları coğrafyanın geniş maden yataklarına sahip olması maden işlemeciliğinde de ilerlemelerini sağlamıştır. Demir çağı dediklerinde ilk akla gelen devletin Urartular olması bundan dolayıdır. Yine sahip olduğu coğrafyanın Anadolu'nun en yüksek bölgesi olması hayvancılık açısından da gelişmelerini sağlamıştır.

Urartu Devleti, bölgedeki su kaynaklarını kullanılabilir hale getirerek ciddi bir tarım faaliyeti sürdürmüş, ülkeyi bağlık, bahçelik müreffeh bir hale getirmiştir. Doğu Anadolu'nun hayvancılığa uygun potansiyeli de bu çerçevede oldukça yerinde kullanılmıştır.

Doğu Anadolu'nun sahip olduğu önemli maden yatakları Urartu madenciliğinin de hammadde kaynağı olmuştur. Bu çerçevede çok ciddi bir madencilik endüstrisinin varlığı yapılan araştırma ve kazılarda ortaya çıkarılan maden eserlerin çokluğundan da anlaşılmaktadır. Ayrıca Urartu merkezleri birbirine yol şebekesi ile bağlanarak ülkenin her köşesine ulaşmak mümkün hale getirilmiştir.

Urartu Devleti, Yunanistan ve İtalya'ya kadar ulaşan ticaret yollarını da özellikle güçlü olduğu asırlarda kontrol ederek Urartu mallarının uzak coğrafyalara ulaşmasını sağladığı gibi, Urartu ekonomisi için de ticareti dikkat çekecek bir iktisadi kaynak haline getirmiştir.

Urartu-Asur mücadelesinin temelinde Asur'un bölge kaynaklarını kendi ekonomisine aktarma çabaları vardır. Bu durum düşünüldüğünde bölgenin zorlu koşulları yanında işlenebilecek çok zengin ekonomik kaynakları olduğu da görülmektedir. Urartu bu kaynakları çok iyi kullanmış ve zaman zaman Asur'un ciddi askeri tahribatına rağmen bu sistem sayesinde yeniden toparlanma imkanı bulmuştur.

Urartu'nun her Asur yıkımından sonra toparlanma çabaları hep sürüp giderken Urartu'yu tehdit eden İskit, Kimmer ve Med akınları başlayacaktır. Doğu Anadolu gibi zor ve çetin şartları olan bir coğrafyayı gerçekten her şeyiyle gerçek bir vatan olarak algılayıp yaşanılabilir bir alan haline getiren Urartu Devleti bu kadar çok güçle birden uğraşamayacak ve askeri ve ekonomik yönden de yeniden toparlanamayarak M. Ö. 6. asra gelindiğinde yıkılacaktır.

Urartu Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyanın her karışında Urartu eserlerine rastlanılması bölgeyi ne denli imar ettiğini ve izlerini yaşadığı her yere bıraktığını da göstermektedir. Bunun da ciddi bir ekonomik sistem olmadan yapılamayacağı aşikardır.

BİBLİYOGRAFYA

- AKURGAL, Ekrem, “Urartu Medeniyeti”, *Anatolia IV*, Ankara, 1959,s.67-75.
- ALPMAN, Adil; “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*(1981-1982), C.XIV, S.25, Ankara, 1982, s.283-314.
- AR, Mustafa Selçuk, *Urartu Kılavuzu*, İstanbul,1944.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da İktisadi Hayat*, Elazığ, 2008.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Paleolitik Çağ’da Elazığ Yöresi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18.,S.2.,Elazığ, 2008,s.367-377.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, *Prehistorik Çağlarda Anadolu’da Madencilik (En Eski Çağlardan Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar)*, Elazığ,2008.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Yukarı Fırat Bölgesi’nde 2006 Yılı Yüzey Araştırmaları Tesbit Edilen İki Yeni Urartu Kaya Mezarı”,*F.Ü. Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi*,C.6,S.2.,Elazığ,2008,s.107-116.
- AŞAN,M.Beşir, “Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları Ve Bazı Düşünceler”,*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul,1993,S.87,s.147-169.
- ATALAY, İbrahim – Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul,2006.
- BELLİ Oktay ; “Van Bölgesinde Bulunan Yeni Urartu Barajları”, *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van*,6-12 Ağustos 1990,Ankara,1994.s.9-30.
- BELLİ, Oktay ,” Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi’nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri ”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000, s.415-422.
- BELLİ, Oktay ,”Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması ”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara,2000,s.409-414.
- BELLİ, Oktay, *Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,1982.
- BELLİ, Oktay, “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları VI 1978*,İstanbul,1979,s.45-95.

- BELLİ, Oktay, “Urartular”, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, C.1, s.140-208.
- BELLİ, Oktay, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1989”, *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı 28 Mayıs-1 Haziran 1990*, 1990, s.111-129.
- BELLİ, Oktay, “Van Ovası’nda Yeni Urartu Merkezler”i, *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1984, İzmir, s.163-171.
- BELLİ, Oktay, “Dünya’nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartu”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.394-402.
- BELLİ, Oktay, *Güneşin Doğdu Yer: Doğu Bayazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004, s.77.
- BELLİ, Oktay, “Van Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-27 Nisan 1988)*, Ankara, s.313-327.
- BELLİ, Oktay, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *IX. Araştırma Sonuçları 24-28 Mayıs*, Ankara, 1992, s.337-351.
- BELLİ, Oktay, “Eskiçağ Dünyası’nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartu”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.371.
- BELLİ, Oktay, “Van Bölgesi’nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, s.179-80.
- BURNEY, Charles, “Urartian Irrigation Works”, *Anatolian Studies*, S.XXII, Ankara, 1972, s.179-186.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Urartuda Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S.IX., İstanbul, 1983, s.311-323.
- ERİNÇ, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953.
- ERZEN, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K., 1992.
- ERZEN, Afif, *Çavuştepe I*, Ankara, 1978.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark II Anadolu*, Ankara, 1987.

HULIN,P., "Urartian Stones In The Van Museum",Anatolian Studies, S.VIII,Ankara,1958,s.235-246.

<http://www.tdk.org.tr/TR/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF05A79F75456518CA> : 29.07.2009

Kitabı-ı Mukaddes (Tevrat-ı Şerif Yahut Eski Ahit Kitabı), Yalçın Ofset, İstanbul, 1993.

KONAKÇI, Erim, *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.

KÖROĞLU, Kemalettin, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*,İstanbul,1996.

LLOYD, Seton, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları* (Çev: Ender Varinlioğlu),Ankara, 2000.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2002.

MEMİŞOĞLU, Ferhan, "Elazığ Müzesindeki Süs İğneleri", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1989,s.131-136.

PAYNE, Margaret R. , *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2006.

ÖĞÜN,Baki, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Anakara, 1970.

ÖĞÜN,Baki,"Urartu Araştırmaları'nın Anadolu, Yunanistan ve Etrüks Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", *VI T.T.Kongresi (20-26 Ekim 1961)*,Ankara, 1967,s.65-70.

SALVİNİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev: Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul, 2006.

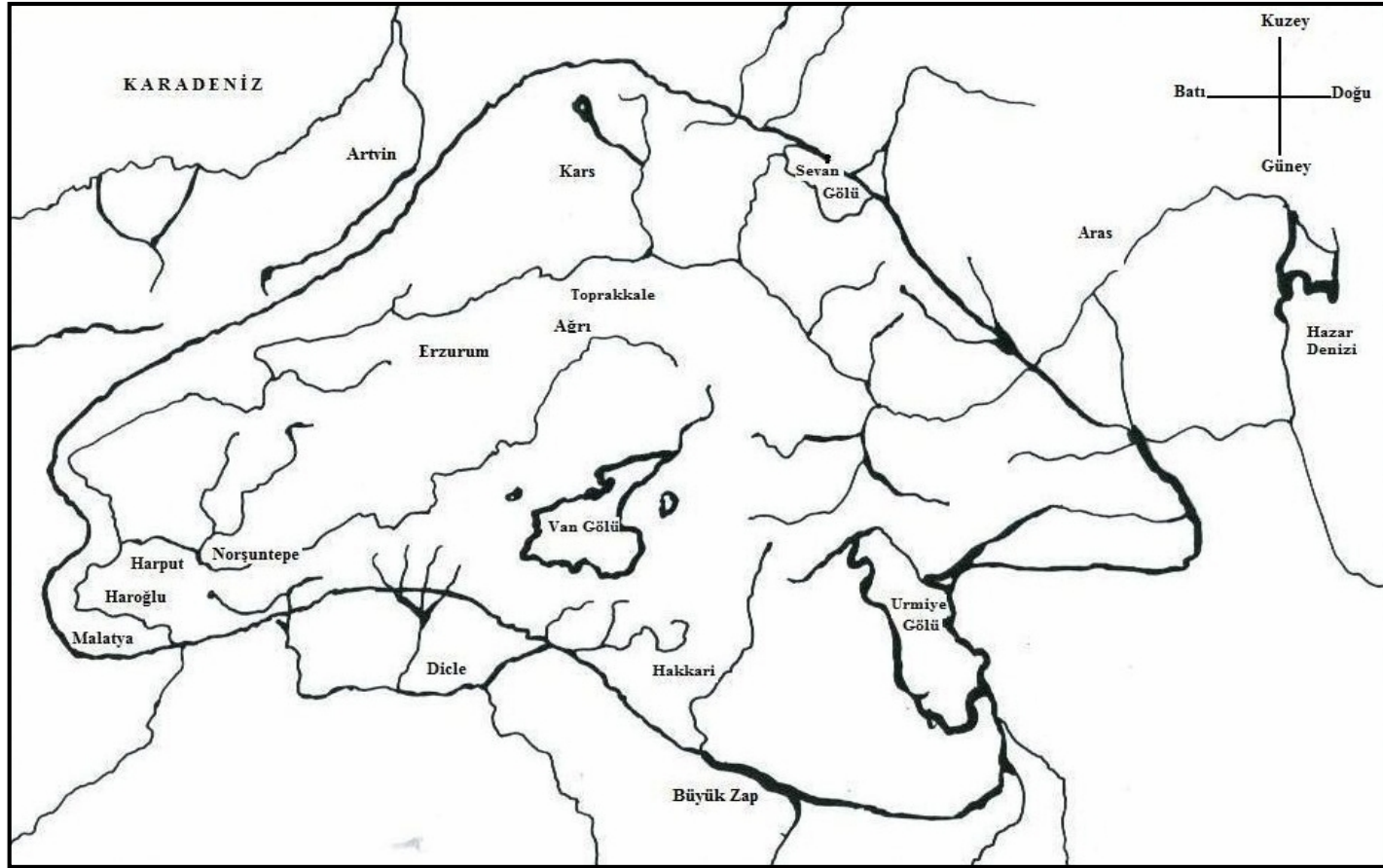
SEVER, Erol, *Asur Tarihi*, İstanbul, 1996.

SEVİN, Veli, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi Kökeni Aranan Bir Devlet; *Urartu*", *Belleten*, S.252, C.LXVIII,2004, s.355-381.

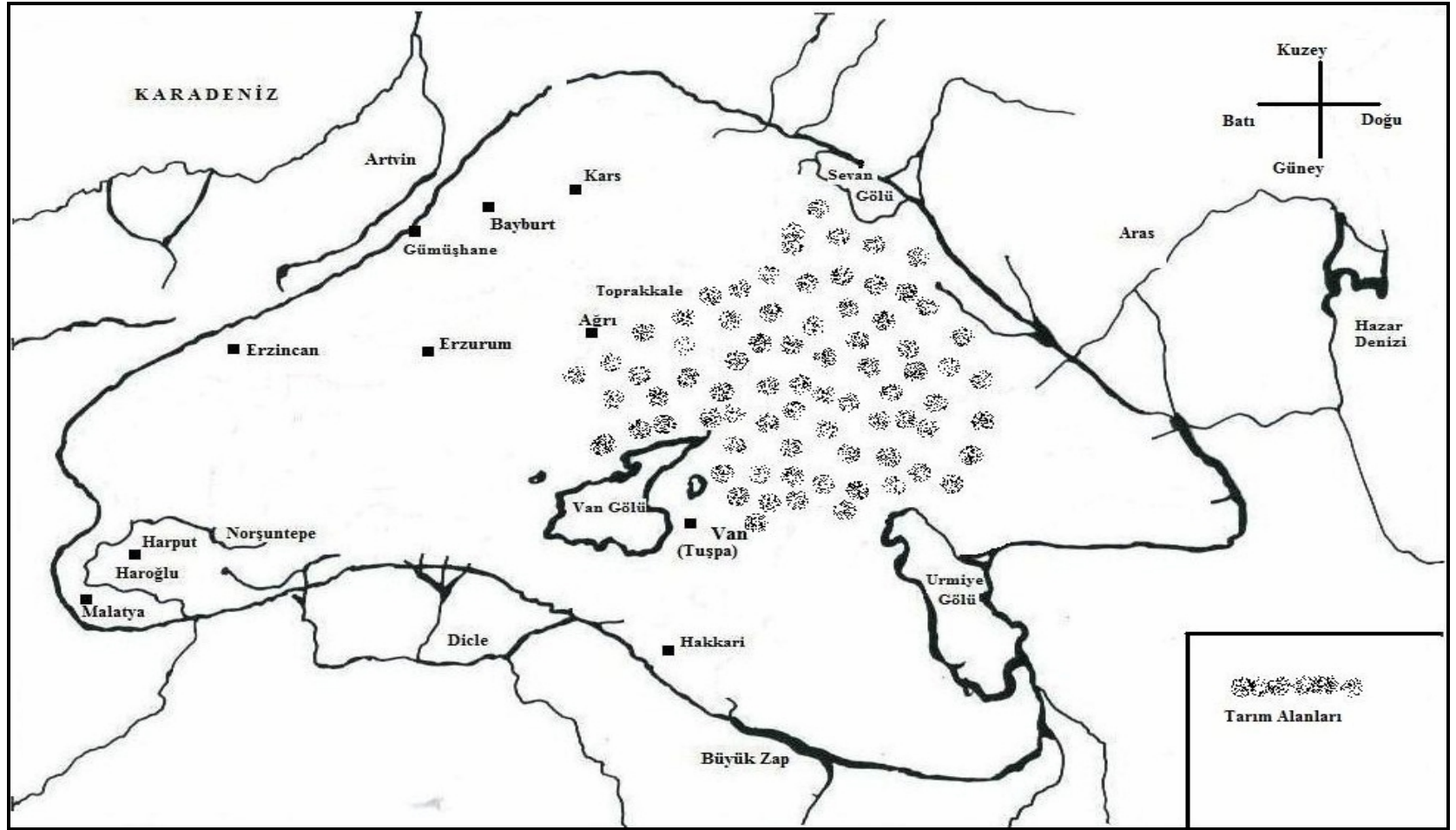
SEVİN, Veli, "*Urartu Bahçeleri*",*Belleten*, C.LXIV,Ağustos,2000,s.395-405.

- SEVİN, Veli, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”,*Anadolu Araştırmaları XI*, İstanbul,1989,s.47-56.
- SEVİN, Veli, “Asur ve Urartu At Koşum Takımları Üzerine Bir Not”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S.6, İstanbul,1987,s.111-132.
- TARHAN, M. Taner, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* ,Ankara, 2000,s.191-200.
- TARHAN, M. Taner, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”,*IX.Türk Tarih Kongresi*,C.I.Ankara,21—25 Eylül 1982,s.285-301.
- UÇANKUŞ, Hasan Tahsin; Bir İnsanlık ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji, Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000,s.503-512.
- UMAR, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, İzmir, 1982.
- YILDIRIM, Recep ,”Burmageçit Urartu Miğferleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi*, C.2. , S.2. , Elazığ, 1988, s.217-228.
- YILDIRIM, Recep, *Eskiçağ’da Anadolu*, İzmir, 1996.
- YILDIRIM, Recep, *Urartu İğneleri*, Ankara, 1989.
- YILDIRIM, Recep, “Urartu’nun Batı Bölgesi”, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara,1994,s.288-293.

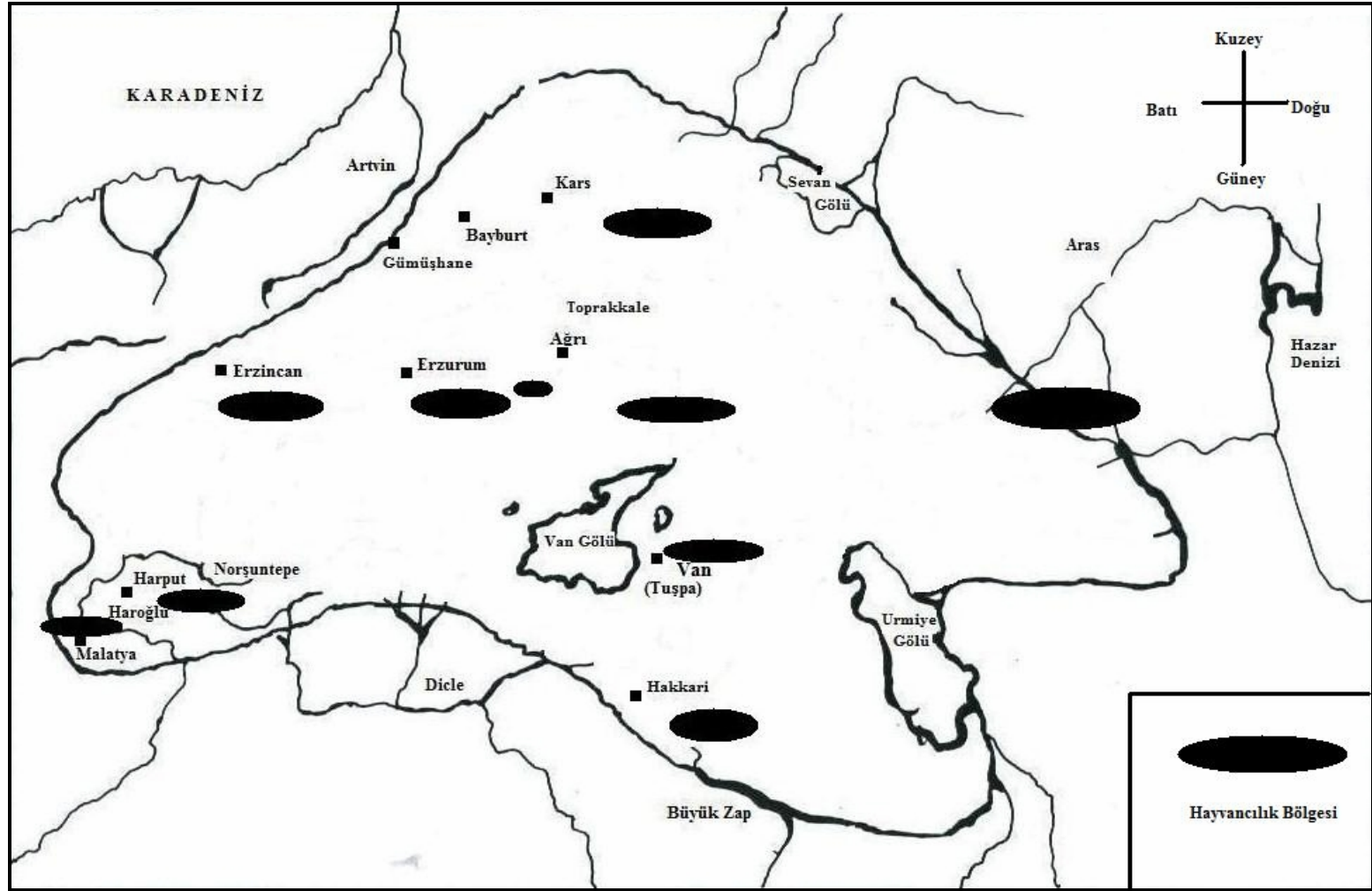
EKLER

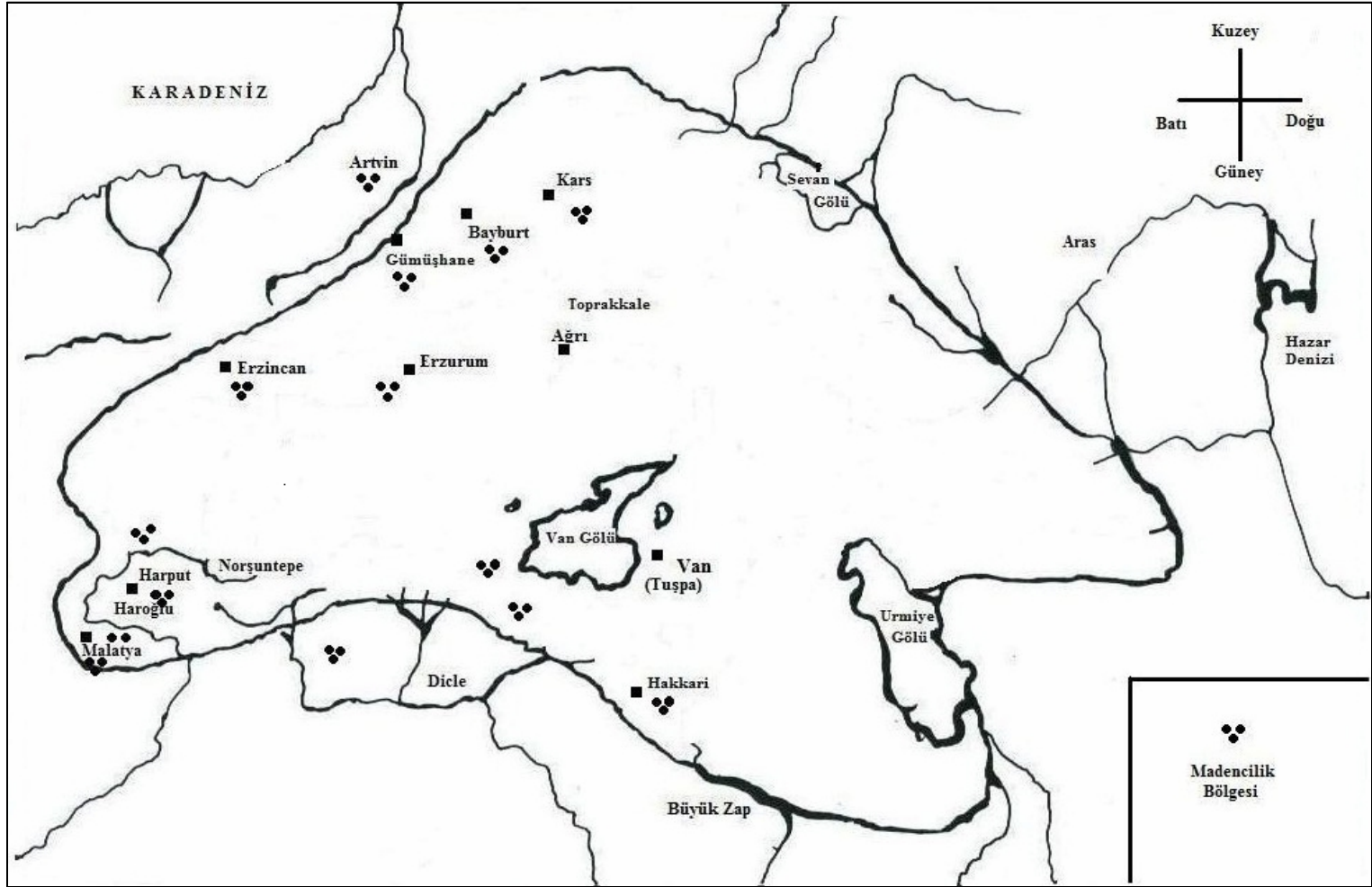
Urartuların Kurulduğu Coğrafya (Bkn.; Yüksel Arslantaş, “Yukarı Fırat Bölgesi’nde 2006 Yılı Yüzey Araştırmaları Tesbit Edilen İki Yeni Urartu Kaya Mezarı”,*F.Ü. Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi*,C.6,S.2.,Elazığ,2008,s.116.

Urartularda Başlıca Tarım Alanları

Urartuların Başlıca Hayvancılık Merkezleri

Urartuların Başlıca Maden Bölgeleri